

- תיירים ואנשי המקום כאחד - עד כמה נחשב כחריג ושונה בין בתי הכנסת של וילנה, ועד כמה התבטאה חריגות זו בפולקלור ובהווי המקומי.²⁶⁰

לפני הכניסה לבניין ברחוב פליימו 39, ניצב על המדרכה כן נושא שלט הדרכה מרשים ממתכת כתוב בליטאית ובאנגלית, מסוג נפוץ למדי בוילנה, המזכיר את ייעודו, את יהודי ליטא ואת המונח 'ירושלים דליטא'. בתוך החצר הצרה מוצב שלט פנימי - לוח גרניט צמוד לקיר, באידיש ובליטאית הפונה לכאורה אל היהודי הנכנס פנימה להתבונן או להתפלל. הוא מזכיר שיוך רעיוני לזרם המתנגדים ממשיכי דרכו של הגאון ושיוך משפטי לקהילה הדתית של וילנה: "די שול' טהרות הקדש' האבן די מתנגדים נאכפלגער פון ווילנער גאון אויסגעבויט אין 1903 יאר, די שול געהרט צו דער ווילנער רעליגיעזער קהילה". עוד פנימה, במבואה, לפני אולם התפילה הגדול, במקום בולט למדי מתחת לשלט מתכת מוזהב לציון מאה שנים להקמת בית הכנסת (בליטאית, אנגלית, אידיש ועברית) מופיע תקנון בית הכנסת הכתוב בארבע שפות; אחרי הצהרה כללית על עצם הצורך בתקנון והכרזה על נוהלי בטיחות, בא גוף התקנון. הנוסח בעברית:

בית הכנסת 'טהרת הקודש' נבנה ב-1903 זה בית הכנסת היחיד ששרד בזמן שואה ושילטון הקומוניסטי. בית הכנסת שייך לקהילה דתית יהודית של ווילניוס, ורשום על שם מתנגדים של קהילת ווילניוס הדתית. בית הכנסת של ווילניוס נוהג על-פי מסורת של מתנגדים והולך בדרך שהתחיל גאון מליטא. לכל יהודי יש אפשרות לבקר ולהתפלל בבית הכנסת. התנאי היחיד - להתנהג לפי הכללים הבאים: [...].

וכאן באה רשימת התנאים, ביניהם: "1. תפילות מתבצעות לפי מסורת המתנגדים. [...] 10. מפיר על הכללים יגורש מבית הכנסת, ובעתיד לא יוכל לקבל אישור כניסה. גם כן מפיר על הכללים צריך לשאת באחריות לפי חוקי ליטא". בסך הכול, באפיון בית הכנסת דהיום, המונח 'כוראלי' די מטושטש; הוא מוצג בעיקר כ'טהרת הקודש'. אם השלט שבחצר עשוי לשאת איכשהו פרשנות תמימה, התקנון כבר מצטייר כמתריס למדי; אכן, תקנון מכון לא-פעם נגד מישהו. כאן מהדהד כמדומה המאבק נגד חב"ד, לא המאבק של ימי הגאון, אלא המאבק הטרי של ההווה; חב"ד מציגה

260 תיאור אירוני של אציל יהודי מתחזה בסיפור 'עצר גידול בנות': "[...] קבע לו מקום תפלה בביהכ"ס 'טהרת הקודש' מיסודו של אד"ם הכהן והיה נוהג לבא לשם רק בראש השנה ויוה"כ לשעה שעתים כדרך הרופאים, הרוקחים עורכי הדין וכל שאר האצילים לשם תפילה כביכול. כי באמת אין אנשי 'טהרת הקודש' מתפללים כמו שמתפללים בבתי תפילה של היהודים: שם בטה"ק החזן מתפלל כל התפלות מ'ברוך שאמר' עד 'ארון עולם' בקול רם וכל הקהל מחריש ויוצא ידי חובתו בשמיעה" (לבני, ירושלים דליטא, ב, עמ' סה).

היום אלטרנטיבה מוחשית וברורה למסורת הווילנאית. בית כנסת כוראלי כמייצג של מורשת הגאון ומאבקו בחב"ד? אפשר וגם זוהי אירוניה של ההיסטוריה.

את הכניסה לבית הכנסת 'טהרת הקודש' הנראית היטב מן הרחוב מעטרת כתובת המצהירה על ייעודו - 'ביתי בית תפילה יקרא'; כתובת זו הנפוצה למדיי בבתי כנסת חשובים בגולה (פעמים שבזיקה למודרניות מוצהרת). הייתה גם בעבר. מדובר במבנה מפואר בסגנון מאורי, המרשים במיוחד על רקע הסביבה האפורה למדיי שמסביב. בעבר הרבו לצלמו, ונוכחותו בולטת גם היום בפרסומים שונים המציגים את וילנה היהודית. לא רק החיצוניות, גם הפנים; אולם בית הכנסת 'טהרת הקודש' מפואר ומשרה אווירה מכובדת, שלעתיים עומדת באיזו הנגדה למניין הזעיר של זקני הקהילה המתכנס בו, אך מהווה תפאורה נאה לסיורי תיירים ולפעולות דתיות-חברתיות של הקהילה (למשל, חתונות). על קירות האולם נתלו מספר כתובות; ארבע מהן מרשימות במיוחד. בכותל הימני - שתיים מפוארות שבהצבתן שם נושאות אופי סמלי. האחת, הצהרת האמונה הגדולה של הרמב"ם - 'אני מאמין', הצהרה הממשיכה להדהד בוילנה - על אף הכול, והשנייה - 'שיר של יום למועדים מיוחדים בנוסח הגר"א'. כידוע, 'שיר של יום' מיוחד הוא אחד מן השינויים בהרכב התפילה המאפיין את נוסח הגר"א, וממילא את ייחודה של וילנה. שנת יצירת הכתובת (תרע"ג 1913) מובעת באמצעות פסוקי 'קוד' מתאימים, והן היו שייכות במקורן לאחד הקלויזים. לא הצלחתי לברר איך עיטרו בזמנו את בית הכנסת 'טהרת הקודש' המקורי, אך עיטורים עכשוויים אלו מעניקים לו בוודאי אופי דתי 'מתנגדי' שגרתי כפי שבית הכנסת הזה מתיימר להיות בהווה. כמקובל, הוא מהווה גם מעין אתר זיכרון רשמי: בחזית האכסדרה הימנית, מימין לארון הקודש המפואר, הוצב הלוח - 'לזכרון עולם', רשימת קהילות שנכחדו בשואה. חזית האכסדרה השמאלית מעוטרת בכתובת סטנדרטית - 'זיהי בנסוע הארון. אם נראה בכך 'אירוניה של ההיסטוריה' ואם לאו, שפר מזלו של 'טהרת הקודש'; בשמשו מחסן לגרמנים, יד האויב לא נגעה בו לרעה. כל תיאור כתוב של וילנה היהודית שהייתה (למשל ב'פנקס הקהילות') מבליט אותו עד מאוד. אולם, בלי לפגוע במעמדו המיוחד של קלויז הגר"א ובייחודו של 'טהרת הקודש', המפורסם בין בתי הכנסת היה ללא ספק - 'בית הכנסת הגדול' - 'אב בניין' לבתי כנסת בליטא (הוא שימש כדגם לבתי כנסת אחרים בליטא, למשל זה של וילימפולה-סלבודקה²⁶¹).

261 נבנה בשנת תקל"ב. ליפמן מספר: "[...] כתבנית בית הכנסת הגדול בוילנא, אשר בכלל נרמזה אליו

בית הכנסת הגדול וחצר בתי הכנסת

מה נותר מ'בית הכנסת הגדול'? הוא נהרס חלקית במלחמה, וסופית אחריה. דגם שלו מצוי בתצוגת קבע של 'בית התפוצות' בתל אביב. שלושה שרידים שלו נותרו דרך פלא והוצגו ב'מוזיאון הגאון' בוילנה: דלת של ארון הקודש, 'כן קריאה' ('עומד', 'סטנדר'), ותגליף של עשרת הדברות. במקום עצמו, מוצב היום שלט אינפורמציה ליטאי כתוב במספר שפות המספר על החצר כולה - השולהויף, ועל בית הכנסת הגדול. השלט עשיר במידע והמעוניין בכך, יכול לקבל ידיעות רבות-משמעות על מה שהיה כאן עד לפני כשני דורות. עד כמה מסוגל שלט להחיות את העבר? לצופה פתרוני. על פיסת העבר שניתן ללכוד בעזרת השלט יש בוודאי לברך; מכל מקום, את סיפור החייאת העבר יש לבנות בעזרת החומר הכתוב המדהים בעושרו. חומר הקשור בו נחקק בזמנו בכתובות על לוחות למיניהם; והנה, גם בהקשר הזה מצבות האבן אכזבו (ליתר דיוק, היה מי שדאג שיאכזבו) - הזיכרון של בית הכנסת הגדול נותר בספרים.

נדון מעט ב'בית הכנסת הגדול' רב המוניטין בכל הקשור בקורותיו, אגדותיו (גם להלן). סביבתו, מבנהו, ותכולתו. המבנה היה חלק מסביבה מיוחדת שקורותיה ועיצובה היו קשורות בו; קלויזנר תיאר אותה במונוגרפיה מיוחדת שהקדיש לבית הכנסת הגדול:

בחצר בית הכנסת ומסביב לה נוסדו עוד בתי מדרש ובתי תפילה של חברות ואישים-נדבנים. 'חצר בית הכנסת' ('השולהויף') היתה אפוא מרכז לתורה ולתפילה ומרכז למוסדות הקהילה כמו מושב בית הדין, בית המרחץ והמקווה, והבאר, שאליה הובאו בצינורות מים ממעיין. חצר בית הכנסת היתה תמיד מלאה תנועה וחיים, הן של אנשים ההולכים להתפלל וללמוד והן בימי חול, של רוכלים, המוכרים הן תשמישי קדושה והן דברי מאפה ומאכל שונים.²⁶² תיאור מרשים של הסביבה הזו מובא בהקדמה של ד"ר ה' יבין לספרו של חייקל לונסקי:²⁶³

כל מי שזכה לראות את חצר בית הכנסת בירושלים דליטא, וודאי שהגיד לו לבו כי דבר גדול וחשוב כשהוא לעצמו לפניו, פינה מיוחדת של היהדות וחיייה המקוריים. כעין 'שיר השירים' של הגלות הארוכה נשמע מתוכו; זהו 'גטו הגטאות', פרק חי

בהרבה פרטים [...] (ליפמאן, לתולדות היהודים בקובנה, עמ' 168).

262 קלויזנר ישראל, בית הכנסת הגדול, עמ' 30.

263 לונסקי, מהגיטו הוילנאי.

מימי הביניים שנשייר בשלמותו, ושלא נגעה בו יד איש ונתגלגל ובא לאמצעה של המאה העשרים. גטו שכזה אין, כמדומה, כיום הזה כמעט לשום קהלה יהודית. ה'קלויזים' לאין מספר הערוכים זה על גב זה מאוחדים ודבוקים יחד כעין שכבות גיאולוגיות, הקבצנים המושיטים יד לנדבה שמעיין יהירות ויחסנות שרויה עליהם ואתה מרגיש בכל זאת כי דבר לך עם ילדי חצר בתי הכנסת והיהודיות הרוכלות, הסוחרות בלחמניות. כל זה עושה מין 'סגנון' והוד מיוחדים, המשרים עליך הוד וקדושה וחופפים עליך בכנפי שיבת קדומים. בסביבה הקרובה הוקמה לימים גם הספרייה המפורסמת; קלויזנר כותב על היחס בזמן ובמרחב לספרייה:

בשעה שצריך היה להעמיד את הספרייה הגדולה שהוריש לציבור ר' מתתיהו שטראשון, לשימוש קהל הקוראים, מסרו גבאי 'הצדקה הגדולה' בשנת תרנ"ג את 'חדר הקהל' לצרכי הספרייה. כיון שהמקום היה צר, החליטו הגבאים לבנות בית מיוחד לספרייה. בית זה הוקם על יד הקיר המזרחי של בית הכנסת הגדול, במקום שלפנים היו שם חנויות למסחר בגריסים. חנוכת הבית נערכה בחול המועד פסח תרס"ב.²⁶⁴

תורות לאדריכלים הוקם בניין נאה, שלא הסתיר לגמרי את בית הכנסת מצד מזרח, מצד רחוב היהודים.²⁶⁵

לונסקי חד הרואי מעמיד בסביבה זו - לבה של וילנה היהודית - 'משולש': מול הקלויז של הגר"א על יד בית הכנסת הגדול נמצאת הביבליותיקה הגדולה של הקהלה הוילנאית, גאונה והדרה של ירושלים דליטא. בבית הספרים הזה נפגשים גאונים וחכמים חסידים ומתנגדים יושבים ולומדים אל שולחן אחד אשר מעליו מתנוססת תמונתו הפטריארכלית של מוסדה ר' מתתיהו שטראשון ז"ל [...] אחרי הביבליותיקה נמצא בית הכנסת הגדול, שנוסד בשנת של"ג (1530) ושנתפשו על אודותיו בעם הרבה אגדות וסיפורים; אגדה אחת מספרת לאמר בשעה שבא נפוליון הראשון בשנת תקע"ב לוילנה בקר את בית הכנסת הגדול התייצב על מפתן הבית והשתאה למראה יופי הבנין וארבעת העמודים הענקים התומכים את הספון המקושט בציורים שונים מעשי חושב והבימה הנפלאה וארון הקדש הנאה העשויים מעשי אמן.²⁶⁶

264 קלויזנר ישראל, בית הכנסת הגדול, עמ' 30.

265 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 535.

266 לונסקי, מהגיטו הוילנאי, עמ' 54.

חצר בתי הכנסת שימשה מקום בעל אופי מיוחד במינו: מרכז כינוס לצורכי דת שונים - בית דין וכו', כמו גם מרחב עממי מן הסוג שמדרכו של עולם מתהווה במקום שכזה; עממי, כולל נוכחות טיפוסים מן השוליים החברתיים שהסתופפו בו, מהם אף מפקפקים למדיי. באמצע המאה ה-19 משכילים ראו בביקורת מרובה את הווי החצר, כך בנימין מנדלשטם, משכיל קיצוני: "ומה מאוד נשתוממתי על המראה בבואי פה בחצר בית אלהים, שבו גם בתי מדרשים רבים בנויים לתלפיות והמעלים באשה וצחנה מכל עבר ופינה, עד כי לא מצאתי בהם מדרך נקי לכפות רגלי".²⁶⁷ בהתייחס לתחילת המאה העשרים, ובהשפעת הקטסטרופה של מלחמת העולם הראשונה (גם היא גרמה צרות צרורות לוילנה היהודית), לונסקי מתאר רבים מטיפוסי החצר בצורה חיובית; ויצירתו כוללת מגוון טיפוסים שהחצר מאחדת אותם.²⁶⁸

ישראל קלוזנר מרחיב לתאר את הווי החצר דווקא בפרק 'בשולי החברה' המסיים כמעין אפילוג את ספרו הגדול על וילנה, ובו הסעיף 'עלובי החיים':

חצר בית הכנסת שימשה מרכז לחיים ציבוריים. בשבתות ובחגים היו עומדות

267 מנדלשטם, חזון למועד, עמ' 14.

268 לונסקי, מהגיטו הוילנאי. בתיאור "החזן של ותיקין": "החזן היה מגדולי ירושלים דליטא, גם קרוב משפחתו להרבנים הוילנאים היותר מפורסמים [...] לתכלית זו [= להתפלל עם ותיקין בקיץ] היה מרבה לישון ביום, ובערב הלך לבית הכנסת ולן שם כל הלילה כדי להשכים לתפלת ותיקין בזמנה. אף כי שעת הותיקין היא שעה מוקדמת מאד, בכל זאת לא חסר לא מנין מימיו. מי שנודמן לו לשמוע אך פעם את מתיקות קולו בתפלת הותיקין שלו, שוב לא היה יכל לישון שבועות אחרים. לבו היה מושכו לשם. תפלת הבקר שלו השתפכה בחצר בית הכנסת בתוך הבריאה אחוזת השנה, והאויר מסביב נעשה ספוג נעימות מלנכוליות, וזה עשה רשם נפלא מאד שמשך את הלכבות" (עמ' 11).

"רב של הפועלים": "הרבי היה ישיש לבן השער, גבה הקומה ובעל הדרת פנים פאטריארכאליים, בקיץ היה נראה לפעמים בבוקר כשהוא מטייל בחצר בית הכנסת עטוף מעיל שנה וסנדלים ברגליו והירמולקה שלו מופשלה על ראשו, ולעין רואה נשקף כל מצחו הגבוה והצח. בנעוריו שמש זמן קצר לפני הגאון הצדיק ר' ישראל סלנטר ז"ל וממנו קבל את הרעיון ליסד 'חברות פועלים' ויתמכר לזה בכל נפשו ומאודו [...] אבל הוא אוה לו את מושבו בוילנה, בראשונה היה גולה את תלמידיו מדירה לדירה, עד שעלתה בידם לבנות להם בחצר בתי הכנסת בנין לעצמם בעל שלש דיוטות: האחת, לבית התפלה, השניה לבית המדרש והשלישית - מעון לרבי [...] מה יפה ונהדר היה לפני החזיון בחורף עם עלות השחר, בשעה שכל שלושת הדיוטות היו מוארות בבת אחת וזרועות אור על חצר בית הכנסת, ובכל רגע התמלטו הקולות הנעימים של תלמידיו, שהיו חוזרים על השיעור בחיי אדם' תיכף אחרי רבם בחשק נמרץ" (עמ' 11-12).

"קן ההוראה": "[...] הוא היה תפארתה וגאונה של וילנה, ובכל מקום היתה מתהדרת בו. כשבא הדי"ר הרצל (בשנת תרס"ד) לוילנה, כברו את הגאון הגדול שיברך את המנהיג הגדול בברכת כהנים (הוא היה ממשפחת כהנים ידועה). וכשעבר דרך וילנה הקיסר ניקולאי השני, שלחו שוב את הרב הזקן וספר תורה בידו להגישו למושל הדמים של קשינוב, כדי לשכך את כעסו. שלשה לילות שלמים נרדה שנת הצדיק מרוב פחדו מפני הקיסר העריץ. אבל לא מעט היה גם פחדו של מושל הדמים בשעה שראה את פני הצדיק והקדוש לבוש מלבושיו היקרים, בקאפוטת של אטלס ומצפנת השער החדשה אשר לו. כמלאך אלקים נראה לו אז, ופחד ורעדה אחזו את המושל העריץ, ובכל דרך חזרתו היה שואל את שר הפלך הוילנאי: מי הוא קדוש אלקים זה? ומה מעשהו?" (עמ' 57).

שם קבוצות של אנשים, מתווכחים, או מקשיבים לדברי תעמלן. גם בימות החול היתה החצר מלאה תנועה וחיים: תגרניות היו יושבות ליד שולחנות קטנים עם סליהן המלאים מעשי מאפה, ממתקים, פירות קטניות; מוכרי ספרי רומ"ל [=רבנים ומלמדים] ומזוזות עמדו ליד דוכניהם; בחצר בית הדין שבבית הכנסת 'שבעה קרואים' היו מתדיינים אנשים. מסדרים גטין וכדומה. תנועת המתפללים והלומדים לא פסקה במשך כל היום. בתוך מרכז הומה זה מצאו להם מקום גם טיפוסים בלתי שפויים בדעתם. 'משוגעי הקהילה'. [...].²⁶⁹

הוא מספר על דמויות ציוריות דוגמת 'שרה'לי החרדה' (שרה'לע די פרומע') שהתפרנסה ממכירת עופות עומדת ביום ששי עם שקיעת החמה בחצר בבית הכנסת ליד בית המרחץ ודואגת שאף אחד לא יכנס שם עם כניסת השבת (1939).²⁷⁰ החרד בחצר שבו גרה רחלה המשוגעת' היה נטול הסקה. בחדר הזה הניח את שמונת ילדיו זגג יהודי מחוסר פרנסה, שפונה מביתו ברחוב נובוגורוד; הוא נהג להפריע לקריאה בבית הכנסת הגדול.²⁷¹ ובסך הכול, מצטייר עולם ססגוני להפליא, עולם ממגנט, שפניה השונים של הקדושה מותכים זה בזה ומעורבים בשמינית של סייגו חולין.

כזה היה המקום שנחקק בזיכרון הדרורות שלפני החורבן; המונוגרפיה התמציתית של ישראל קלוזנר - חוקר וילנה הגדול בדורות של החורבן ולפניו, העלתה על נס את ההיסטוריה הקדומה יותר של המבנה.²⁷² המסורת גורסת שנבנה לראשונה בשנת של"ג 1573.²⁷³ מתארו החיצוני הותיר רושם,²⁷⁴ אך מראהו הפנימי הרשים עוד יותר:

כדי שהבניין יהיה רם, בנווה על יסודות שהורדו במדה גדולה. מבחוץ רואים רק את חלק הכותל מצד מזרח ומצד מערב. מצד מצד מזרח כוסה הכתל בגזזטרה

269 קלוזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 658.

270 קלוזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 249.

271 קלוזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 255. דומה כי גם הטיפוסים הלא-מלבבים שהציג לבני בספרו (לבני, ירושלים דליטא) קשורים במידה רבה לחצר הזו. ברוך שוב, במדי חיל סובייטי, שומע צליל וילנאי ברכבת של שארית הפליטה: "מימי לא ספגתי קללות באידיש עסיסית בריכוז כה סמוך במשך לילה אחד כמו הפעם. היו אלה קללות ש'השולחיה' ושוק הדגים בוילנה היהודית ידעו אותן בזמנים הטובים [...]" (שוב, מעבר לשמי העננה, עמ' 169). גם אם הסגנון הומוריסטי, הניסוח בוטה למדי.

272 קלוזנר ישראל, בית הכנסת הגדול, עמ' 26-30.

273 השאלה היא מה הכוונה ב'נבנה לראשונה'. בצורתו הידועה - בניין מבצר אדיר ממדים, הוא מאוחר יותר בשני דורות (לעיל).

274 ראוי לציין את שתי כניסותיו, האחת בגובה הרחוב בעלת צמד שערים, שנשאו את הכתובת על תרומת חברת החייטים ב-1640; השנייה מורמת נשאה כתובת בעברית על מתנת 'חברת תהילים' ב-1642. כן הייתה שם אבן חקוקה של אגן לטבילה כלשהי.

יפה, כנראה בראשית המאה הי"ט למסה"נ. [...] דרך הפתח הזה יורדים אל ביהכ"נ וכאן נגלה לפני המביט מראה נהדר. הבנין שאינו ניכר מבחוץ, מופיע כאן בכל גובהו וגודלו. [...].²⁷⁵

הירידה אל 'מעמקי' בית הכנסת עוררה השראה לתיאור עתיר סמליות:

הדרת הזקנה, הקדושה והתפארת מקסימות את עין האיש היורד לביהכנ"ס הגדול בוילנא. הנה חמש עשרה מעלות רחבות נגד חמשה עשר מזמורי שיר המעלות של נעים זמירות ישראל שהן כאילו קוראות לכל בא: מעמקים קראתיך ד'. לפני התיבה יורד החזן עוד מעלה אחת כאל המעמקים [...] היו שנהגו לגמור את כל ט"ו המזמורים של שירי המעלות בדרתם אל בית הכנסת - מזמור, מזמור לכל מעלה [...].²⁷⁶

במעין דמות הופכית-משלימה למקדש שבו המעלות שימשו לעלייה, כאן מושגת התכלית הסגולית של בית הכנסת - תפילה ממעמקים. אין תימה אפוא כי התשתית העמוקה של בית הכנסת הגדול הותירה זכר בלבבות: " [...] והנה בית הכנסת הישן, אפוף האגדות, שממנו יצאו גדולי החזנים לכל בית ישראל, וממעמקיו היו נותנים שבח והודיה לבורא עולם ומסתערים על שערי שמים הנעולים ביום צרה ומצוקה. השכינה גלתה ממנו והוא נשאר עומד בחורבנו [...]".²⁷⁷ 'מעמקיו', ידעו הכול, איננו רק זכר לפסוק מפורסם בתהילים, אלא עובדה אדריכלית פשוטה.

חללו הפנימי הרשים אדריכלית, אך הוא עורר השתאות גם בהיותו עשיר כדבעי באביוזי קדושה אומנותיים למיניהם. כאן המקום לציין כי הכול העריכו את תרומתו של היסוד הגביר הנודע בן דור הגר"א, לבית הכנסת הגדול (גם לבתי כנסת אחרים). כך שמואל פין: " [...] ועשה לו שם עולם בבנין בית המדרש החדש (הנקרא על שמו קלויז יסוד). ובחזקו את בדקי בית הכנסת הגדולה [...]".²⁷⁸ והוא מביא רשימת תרומות מיוחדות ואיכותיות לבית הכנסת, על פי דבריו של היסוד המובאים בפנקס הקהילה: " [...] וטס של נחשת עם אותיות של כסף במלאכת מצויר ומיופה מאד ופרוכת וכפרת ואבן של שיש בפני ארון הקדש ושאר דברים אשר נשכח מלבי".²⁷⁹

275 קלויזנר ישראל, תולדות הקהילה העברית, עמ' 72-73.

276 לבני, ירושלים דליטא, א, עמ' קו.

277 לזר-ליטאי, חורבן ומרד, עמ' 273.

278 פין, קריה נאמנה, עמ' 121.

279 פין, קריה נאמנה, עמ' 123.

אירועים סוערים בקורות בית הכנסת נחרטו בכתובות. לאחר הפרעות בשנת 1635 שבהם ניזוק בית הכנסת טומאו ספרי תורה ונשדדו כלי כסף,²⁸⁰ תרמו החייטים בשנת ת"ר (1640) דלת ברזל גדולה שסגרה את פתח הכניסה. לימים נכתב עליה 'ת"ר'. שנתיים לאחר מכן תרמה חברת מגיגי תהילים דלת אחרת עשויה עץ ועליה פסי ברזל ובה נכתב: 'נדבה לה' מהחברה הקדושה מגידי תהילים ת"ב לפ"ק'.²⁸¹ במונוגרפיה של קלויזנר שהוזכרה לעיל ובכתביו האחרים, הוא מצייר מעט ממאפייני המקום; הוא מביא מסורת שהיא הבסיס לאגדות רבות על בית הכנסת הגדול: "על מקום מושב אחד ליד ארון הקודש עמדה אבן. לפי מסורת שהיתה רווחת בוילנא, היה זה מקום מושבו של הרב שמואל בן אביגדור חתנו של היסוד; לאחר המחלוקת הגדולה אתו החליט הקהל אחרי פטירתו להניח את האבן, כדי שלא ישב אחר על מקומו".²⁸² אבן פשוטה (למיטב בדיקתי לא נכתב עליה דבר) שהיא זיכרון למחלוקת גדולה. הוא מתייחס גם לאגדה המפורסמת על התותח (לעיל): "על הגג היה מונח במקום בולט כדור מתותח, זכר מהתקפה של צבאות רוסיה על העיר בשנת 1794. מספרים [...]".²⁸³ הסיפור מספר כי כשהתותח הנידון ירה, הגר"א קרא מזמור 'יענך ה' ביום צרה', הפגז פגע בגג, והגר"א קרא - 'בטל, בטל'. לפי האגדה בזמן שהיהודים התכנסו בבית הכנסת קרה מאורע אחר, אציל פולני פתח בפני הרוסים את שערי וילנא, מה שמנע חורבן והוגדר כנס.²⁸⁴ אגב, מוטיב התותח היה נפוץ למדי באגדות על חוסנם של בתי כנסת ופוטנציאל ההגנה הטמון בהם²⁸⁵ (וכשבליטא עסקינן, יש מן הדמיון גם בסיפור על בית הכנסת בקידאן²⁸⁶).

280 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות ראשונים, עמ' 13.

281 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות ראשונים, עמ' 18.

282 קלויזנר ישראל, בית הכנסת הגדול, עמ' 29. בניסוח שונה במעט המתייחס לאמינות המעשה: "בוילנא קיימת מסורת שהקהל תקן תקנה לדורות לא לקבל יותר בקהלה אב"ד [=אב בית דין], והרב שמואל בן אביגדור נחשב לאב"ד אחרון בוילנא. כעדות למסורת משמשת אבן, המונחת על-יד ארון הקודש מצד שמאל בביהכנ"ס הגדול בוילנא. במקום, היו מוסרים, היה עומד האב"ד האחרון ואחרי מותו הניחו את האבן כדי שלא ישב זר על מקומו. ואמנם לא נבחר אחרי פטירתו של ר' שמואל בן אביגדור אב"ד בוילנא" (קלויזנר ישראל, וילנה בתקופת הגאון, עמ' 297).

283 קלויזנר ישראל, בית הכנסת הגדול, עמ' 29. לונסקי: "בשנת תקנ"ד שלחה המלכה יעקאטערינה השניה חיילות להשקיט את המרידות בפולניה ובליטה, [...] אז נמלט כל הקהל, אנשים נשים וטף אל בית הכנסת הגדול, הגר"א עלה אל ארון הקדש פתח את הארון, וברוב בכיות קרא, הוא וכל העם עמו, ז' פעמים למנצח מזמור לדוד ה' יענך (תהילים מ) אז נפל כדור ונשקע בגגו של בית הכנסת הגדול עד היום" (לונסקי, מהגיטו הווילנאי, עמ' 55).

284 לנדוי, הגאון החסיד, עמ' רסא.

285 בבית הכנסת על שם מהרש"א באוסטרהא; מובא אצלו: בר יצחק, מראשית לחורבן, עמ' 83.

286 לפי ליפמן, במרד הפולנים בשנת 1831 התכנסה עדת ישראל בבית הכנסת העתיק בקידאן להתפלל

ההצלה מן התותח לא הייתה הנס היחידי שסיפורו נקשר במקום, לעתים פקדו את בית הכנסת 'מזיקים' אחרים; בימי הגאון ר' אבלי פאסוואלער: "[...] והימים ההם ימי שניים ותמורות לישראל בכלל ובווילנא בפרט [...]",²⁸⁷ ובהערה פורטה רשימת האירועים החריגים, יש מהם הקשורים בבית הכנסת: "[...] הפחד בבהכנה"ג בליל ר"ה לשנת תק"ע אשר נראה דמות איש חיל רוכב על סוס בא לעזרת הנשים, וחרבו שלופה בידו, ומפחד כמה נשים מתו; בא נאפאלען הראשון לווילנא בשנת תקע"ב; [...]".

אירוע שלא היה כרוך בנס הוא השרפה, ליתר דיוק, השרפות הרבות במחצית המאה השמונה עשרה, שפגעו קשות בבית הכנסת ובתכולתו. קהילת וילנה השקועה בחובות עד צוואר לגורמי שלטון וכנסייה, פנתה אז לעזרה כדי לשקם את בית הכנסת, וזה אכן שוקם.²⁸⁸

אירוע חשוב שנרשם בקורות בית הכנסת היה ביקורו של מונטיפיורי באביב 1846. הדברים שנכתבו לפני הביקור ואחריו (חלק מהם רוכזו על ידי א"מ דיק), הינם חומר בעל חשיבות בלתי רגילה לחקר קורות וילנה וזיכרונה בקרב היהודים. הקהל הרב שקיבלו צבא על 'הרחוב הגרמני' שבקצהו נמצא בית הכנסת הגדול, והמונים הסתערו על המרכבה גלים גלים. אין ספק שהתפילה בבית הכנסת הייתה נקודת שיא בביקור בן אחד עשר הימים.²⁸⁹ (במקום אחר הדגישו גם את ביקורו בקבר הגר"א, לעיל). לפי הנכתב, בית הכנסת הוכן במיוחד לביקור: "וגבאי העיר טהרו את המקדש מעט (הוא בהכנ"ס) טרם בואו העירה; סידרו וציירו את הכתלים, את המקומות רחצו, ואת המנורות נקו, וגם שלחו לפאנוויעז ויקראו משם ש"ץ

תפילת ערבית: "נרתעו לפתע ממקומם לקול שריקת כדור שהתפרץ דרך הקיר המזרחי של בית הכנסת ויעף במעוף על ראשם בקול רעש גדול. מעניין הדבר, כי הכדור בדרך שבא כן יצא דרך הקיר המערבי שממולו ולא נגע בשום איש לרעה. זה היה מעשה חיל הרוסים שעמד מעבר לעיר והמטיר כדורי מות על המורדים הנמצאים בתוך העיר. החור שנקב הכדור בכתלי בית הכנסת לא נסתם כי השאירוהו לזיכרון לאות על הנס שנעשה למתפללים שניצלו מאסון" (ליפמאן, לתולדות היהודים בקובנה, עמ' 54).

287 שטיינשניידער, עיר וילנע, עמ' 20-21.

288 "השריפה בשנת 1737 הקיפה את כל רובע היהודים. בית הכנסת הגדול ובית המדרש (הקלויז) נשרפו כמעט כליל. בחדר הקהל שהיה בבית הכנסת הגדול נשרפו כתבי הזכויות של הקהילה. [...] כאשר רצו היהודים לאחר השריפה להקים את ההריסות מחדש, אסרה העירייה על הבנאים הנוצרים לעבוד אצל יהודים. הקהילה פנתה בבקשת עזרה כספית אל קהילת אמסטרדם. עדת האשכנזים תרמה 400 גולדנים הולנדיים 'כדי להחזיר העטרה לרומם בית אלוקינו בבנין ביהכ"ג המפואר וגם בתי מדרשות אשר ספו תמו בלהב הבערה' גם עדת הספרדים תרמה 150 גולדנים הולנדיים. [...] (קלויזנר ישראל, וילנה - דורות ראשונים, עמ' 54-55).

289 ורסט, וילנה ותושביה היהודים, עמ' קצט.

מפורסם [...]".²⁹⁰ תיאור זה שהרוח המשכילית בוקעת ממנו, ממשיך ועובר לשהות של הנכבדים מאנגליה בבית הכנסת עצמו, תוך הדגשת הפרובינציאליות של יהדות וילנה (ואפשר גם של המחבר עצמו):

[...] לשווא התאמצו השופט ובעלי הפקודות לפנות למו דרך, כי שומע לא היה להם מאת העם הזה החפצים קרבת השר בבית אלהים - עד אשר אמר השר לשוב אל ביתו ויהי אך הפנה השר את שכמו לשוב הביתה נמוגו כל בני האספסוף וית לו ידים לבא אל בית ה' אשר אך מספר אנשים יהודים ונוצרים היו בו ומנורות ופנסים דלקו בו לאלפים [...] ותמהו הקדושים האלה לראות אחדים מבני עמם מחללים את כבוד המקום הקדוש הזה בשחות בטלות [...]].²⁹¹

זכרו של מונטיפיורי נותר גם בתמונותיו המרובות, בנפרד וביחד עם הגר"א, שציינו לעיל, אם כי פעמים שזיכרון הביקור הוצג בשימת דגשים שונה ובהטעמת צד של ביקורת על תוצאותיו.²⁹²

סיפורו של בית הכנסת בדורות האחרונים צץ ועולה אגב דליית פרטים מספרי זיכרונות שונים ומספרו המסכם הגדול של קלויזנר - 'וילנה ירושלים דליטא - דורות אחרונים', שבו הוא מרבה להישען על העיתונות הווילנאית העשירה; גם התמונות של בית הכנסת, שאחדות מהן שרדו, היו מאוד נפוצות. נציג מבחר אירועים בחיי בית הכנסת המשקפים את קורותיה של קהילת וילנה בעולם מורכב הולך ומשתנה.

המאה העשרים הנכנסת אל הבמה ההיסטורית מביאה לוויילנה את הרצל. בזיכרונותיו של דוד מרדכי שורץ מופיע תיאור יפה של ביקור הרצל בעיר. ביולי שנת 1903 השלטונות התירו לו לשהות בוויילנה רק יום אחד. קבלת הפנים הייתה ב'בית ועד הקהילה' (היום מוצב שם שילוט מתאים), וכן היה מי שכתב: "הרצל ביקר בבית הכנסת הישן שב'שולהויף' ובבית הספרים המפורסם של סטרשון [...]".²⁹³ אולם, אליבא דקלויזנר, כשמדובר על בית הכנסת הגדול, היה זה ביקור שלא התממש; אכן, הרצל היה צריך להגיע לרחוב היהודים ולבית הכנסת הגדול, אך המשטרה

290 האורח, עמ' 18.

291 האורח, עמ' 20.

292 בסיפורו של דוד לבני-ויסבורד 'עצור גידול בנות', הוא טווה קשר בין דברי המזכיר בשם השר המפלים את האחריות על יהודי וילנה באופן שמצטייר, לכאורה, שהצאר ניקולאי צדק, מכאן צמחה הקמת הסמינרים למורים, ואד"ם הכהן פעל את פעולתו (ירושלים דליטא, ב, עמ' זי). מעניין שבתיאור הזה הוא לא מתייחס לביקור בבית הכנסת.

293 שורץ, קורות חיי, עמ' 115.

שלא הפגינה אהדה יתירה לתנועות הלאומיות והרעיוניות השונות, אסרה על כך. היהודים שלא ידעו על דבר האיטור, אכן התאספו בחצר בית הכנסת ובחצרות הסמוכים; בפועל מהלך ביקורו הוזה ל'בית הצדקה הגדולה' שנמצא ברחוב צדדי.²⁹⁴ עבור וילנה, תחילת המאה העשרים, צופנת בחובה אירוע מפורסם; על הפגנת 1 במאי 1902, הגיב שר הפלך הגנרל ו' פון ואל בדיכוי ההפגנה ובהשפלת יהודים. הסנדלר הירש לקרט שניסה להתנקש בחייו ובפועל רק פצע אותו, נידון למוות. בבית הכנסת הגדול התקיימה תפילת הודיה על הצלת נפשו של השליט.²⁹⁵ בשנת 1905, אחרי אירועי ניסיון התנקשות, ההפגנות נגד השלטונות ופרץ יריות שבהם נהרגו יהודים כולל איש הבונד אברהם קיסין, הייתה התגובה ברחוב היהודי בכללותו קשה. במקביל, הושמעה קריאת הרבנים שלא למרוד במלכות; קריאה זו לא עוברת ללא תגובת נגד:

[...] ביום הכיפורים התפרצו מספר רב של נערים משורות ה'בונד' לבית הכנסת הגדול, הפריעו להתפלל, הוציאו לחם ובירה ואכלו ושתו לעיני המתפללים. קהל המתפללים צפה בתדהמה ובזוועה בנעשה לנגד עיניו, אך לכלל פעולה נגד חילול הקודש - לא הגיע.²⁹⁶

גם בשמחה תורה של אותה שנה התפרצו צעירי הבונד אל בתי הכנסיות, אך הסתפקו בהשמעת המנונים 'השבועה'.

במבוכ הדעות והרעיונות בוילנה, מסתבר כי לא רק הציונות הווילנאית התייחסה לסמלה הידוע של וילנה היהודית; אומנם, התנועה הציונית - גם בהיותה חילונית - מסוגלת הייתה להתין אותו אל שורת סמליה ההולכים ונרקמים, אך התנועות הסוציאליסטיות הבינלאומיות נוהגות אחרת. בתי הכנסת המרכזיים מהווים זירה לחלוקי הדעות הללו; אחרי פרעות אנטישמיות ב-1905:

באותו יום התקיימו אספות אבל בבית הכנסת הגדול וב'טהרת הקודש'. בבית הכנסת הגדול נאם הרב י"י ריינס, אחרי שגמר, עלה איש ה'בונד' ורצה לנאום אף הוא. הקהל סירב לשמוע ופרץ ריב; הרב ריינס ביקש אז שיינתן לאיש ה'בונד' לומר את דברו ואז נאם האיש. ב'טהרת הקודש' נאם גם הד"ר שמריהו לוין, שציין בדבריו כי 'ישנם אצלנו צעירים, שאינם רוצים אפילו להתאבל על מתינו, היות והם רואים בזה שוביניזם'. צעיר אחד קפץ, עלה על הבמה והכריז: 'אנחנו

294 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 338.
295 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 22.
296 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 417.

איננו מתאבלים'. הקהל רגז וקם שאון בבית הכנסת. [...] גבאי בית הכנסת 'טהרת הקודש' החליטו באותה שנה לא לחוג כרגיל את חג החנוכה 'בשירה ובזמרה' מפני שרוב העם שרוי בצער.²⁹⁷

העימות הווילנאי הזה (הבונד נוסד בוילנה ב-1897; המזרחי - ניתן לראות ברב ריינס את מייסדו - נוסד אף הוא בוילנה ב-1902), מתחולל במקום המרכזי - בית הכנסת הגדול; רב ציוני מאפשר למי שהשקפתו איננה מותרת פינה לקדושה במובנה המסורתי לשאת דברו (על 'טהרת הקודש' להלן). מכל מקום, מתברר כי הפעילות הציבורית בבתי הכנסת אינה יכולה להתנתק מצורכי הפגנת נאמנות רשמית לשלטון; ב-1913 במלאת 30 שנה למלכות בית רומאנוב נערכו חגיגות במדינה כולה; בבית הכנסת הגדול וב'טהרת הקודש' התנהלו תפילות פומביות.²⁹⁸

כדי לתאר את דופק חייו של בית הכנסת אין די בהשתקפות האירועים הפוליטיים הגדולים. בית הכנסת העמיד אתגרים מאתגרים שונים, אחד מהם היה האתגר הכלכלי. ובהקשר זה, אגב אתנחתא קצרה בדיון באירועים החיצוניים הגדולים, נציין כי בתחילת המאה ה-20 ההכנסות של בית הכנסת באו בעיקר מהשכרת מקומות, מתן עליה לתורה ותרומות; ההוצאות - ש"ץ, מקהלה ושיפוץ, היו לא מעטות.²⁹⁹ בעיה - כאובה - מסוג אחר שעמדה לנוכח ציבור פוקדי בית הכנסת הייתה מצבם של החיילים היהודיים בצבא הרוסי. אין ספק שבעייתם של יהודים צעירים המנותקים שלא בטובתם ממשפחותיהם ומקהילתם העיקה על הציבור כולו. בהקשר הווילנאי, עסקני ציבור שונים דאגו להם, ומסגרת בית הכנסת נוצלה לצורך זה. דמויות וילנאיות כמו טילס ופרנק היו ניצבות בכל יום שבת בפתח בית הכנסת הגדול ומפצירים בציבור להזמין חייל חסר בית לארוחה.³⁰⁰ הדרמות הגדולות של המאה העשרים אינן פוסחות על וילנה ומוצאות את ביטוין בבית הכנסת. מלחמת העולם הראשונה משפיעה - כמתבקש - על תפילות בית הכנסת. עם פרוץ מלחמת העולם:

יהודי וילנה הגיבו על מנשר הצאר בדבר מלחמה עם גרמניה בהבעת נאמנותם למדינה. נערכו תפילות בבתי הכנסת לנצחון רוסיה. לאחר התפילה בבית

297 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 39.
298 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 54.
299 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 87.
300 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 90.

הכנסת 'טהרת הקודש' ביום א' ה-27 בה נאם הרב יצחק רובינשטיין, נפגשה משלחת מראשי הקהילה עם הרב רובינשטיין בראשה, עם מפקד הגיס ה-10 הגנרל רננקאמפף, והביעה לפניו את נאמנותה של הקהילה היהודית. [...] הגנרל רננקאמפף ואשתו באו לתפילה בבית כנסת הגדול וכן שר הפלך ואשתו ועוד מראשי השלטון [...] הרבנים וגבאי 'הצדקה הגדולה' פרסמו קול הקורא להתפלל לנצחון צבא רוסיה. בבית הכנסת 'טהרת הקודש' נכנסו כעבור ימים אחדים לתפילה תלמידי בתי הספר, כשהם באים קבוצות קבוצות, בהדרכת מורים. הרב י' רובינשטיין נאם לפניהם ואחר כך נאמרה תפילה לחיי הצאר 'הנותן תשועה', ושרו את ההמנון הרוסי.³⁰¹

השפעת מלחמת העולם הראשונה קשורה באירוע שהיו לו משמעויות סמליות והוא נעטף באגדה. במונוגרפיה על בית הכנסת הגדול קלויזנר מספר על גורלה של מנורת הנחושת של בית הכנסת:

כאשר פרצה מלחמת העולם הראשונה וצבאות רוסיה היו בנסיגה, נתנו השלטונות צו להעביר עתיקות לפנים רוסיה. מבית הכנסת הגדול הועברו אז למוסקבה תשמישי קדושה יקרי ערך, בתוכם מנורת נחושת עתיקה. הם לא הוחזרו אחר כך, ונשארו במוסקבה.³⁰²

תוצאות מלחמת העולם הראשונה באזור מביאות לתהפוכות גדולות; לבסוף הולך ומתייצב השלטון הפולני, אולם, בית הכנסת אינו זוכה לשלווה; בשלהי 1919: ביום הששי ה-12 בדצמבר, הקיפו שתי פלוגות חיילים ושוטרים את המבואות של חצר בית הכנסת ולא נתנו לצאת. בבית הכנסת הגדול נערך חיפוש. הרב י' רובינשטיין והד"ר צ' שבד, שהוזעקו למקום, נעצרו אף הם עד גמר החיפושים שנמשכו שעתים ומחצית השעה. חיפוש שני בבית הכנסת הגדול נעשה כעבור זמן קצר. הפעם חיפשו בארון הקודש והוציאו את ספרי התורה לשם בדיקת המקום.³⁰³

בווילנה של שנות העשרים והשלושים של המאה העשרים האירועים בבית הכנסת קשורים כמתבקש לשלטון הפולני. מדובר בהצהרות נאמנות כמו גם בניסיון לעצב יחסי ידידות. מספר קלויזנר:

כאשר ביקר הנשיא מושצ'יצקי בקיץ 1930 בעיר [...] הנשיא ביקר בבית הכנסת

301 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 100.

302 קלויזנר ישראל, בית הכנסת הגדול, עמ' 30.

303 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 150.

הגדול ביום ה-20 ביוני והרב י' רובינשטיין נאם לכבודו. נערכה תפילה גם במלאות 19 שנה לשחרור וילנה על ידי הפולנים. יום ה-3 במאי שהיה נחוג במדינת פולין כחג לאומי צויץ בתפילה בבית הכנסת הגדול.³⁰⁴

ב-5 במאי 1928 נערכו חגיגות לזכר ברק יוסלביטש - כונה: ה'מגד' היהודי הראשון אחרי בר כוכבא - שנולד בווילנה, במלאות 125 שנה למרד ולנפילתו בקרב לשחרור פולין.³⁰⁵ אכן, זו הייתה עילה טובה לניסיון ההתקרבות בין שני העמים בחסות הנשיא יוזף פילוסודסקי. לרגל האירוע נערכה תפילה בבית הכנסת 'טהרת הקודש' שאליה הגיעו בתהלוכה ארגוני נוער שונים. כן נערכו חגיגות לעשר שנים לעצמאות פולין בבית הכנסת הגדול, וב'טהרת הקודש' אף חוברת תפילה מיוחדת, כולל פרק לשלום החיילים היהודיים בצבא הפולני. תפילה מיוחדת נערכה גם למלאות 19 שנה לשחרור וילנה על ידי הפולנים.

חיי היומיום בשנים אלו מתבטאים בראש ובראשונה בתקציב בית הכנסת. ביוני 1929 בית כנסת הגדול אמור להכניס 18,000 זהובים; ההוצאות 30,000 זהובים, והן כוללות - משכורת לש"ץ מ"ד שטיינברג. ב-1932 ההכנסות 9,000 זהובים בשנה. על המקהלה והחזן הוציאו 11,104 זהובים לשנה, על חזן שני ובעל קריאה 6,043 זהובים, יחד עם הוצאות התאורה והוצאות שונות, סך הכול הוצאות - 23,857 והכנסות - 14,041 זהובים. ב-1933 ההוצאות 25,304 והכנסות 7,117 זהובים.³⁰⁶ בית הכנסת היה עד לתהליכים ולאירועים המשקפים את החיים היהודיים. השפעת מחסור העבודה והמצב הכלכלי ניכרה בבית הכנסת היטב; בצורתם הקיצונית באים הדברים לידי ביטוי במלחמת העולם הראשונה ובשנים שאחריה. אך גם כשבמהלך שנות העשרים המצב השתפר, עדיין מורגש בבית הכנסת הקושי הכלכלי. בשנים הללו משמש בית הכנסת זירה לכינוסים שהותירו את רישומם על חיי הציבור היהודי בוילנה. החפץ חיים הישיש נאם באספת נשים גדולה על טהרת המשפחה; סופר כי ישב על כסא ליד ארון הקודש (דצמבר 1930).³⁰⁷ באדר תרפ"ח (1928), ר' זלמן קלינשטיין איש המזרחי נואם בשבת בבית הכנסת הגדול נגד חילול שבת; הוא הזכיר את האגודה 'ווילביג'

304 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 186.

305 באופן כללי, על השירות הצבאי של יהודים אל מול אויביה של ממלכת פולין-ליטא ובתוך זה מעשה ברק יוסלביץ, ראו: גולדברג, החברה היהודית.

306 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 230.

307 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 249.

שארנגה 'שחריות שבת' וצעקו לו לרדת, כלומר, סולק מבית הכנסת.³⁰⁸ בבית הכנסת המשיכו לקחת חלק אירועים בזיקה לציונות ולארץ ישראל. התקיימה אזכרה לביאליק ביום שלושים לפטירתו. בתרצ"ד התקיימה אזכרה בבית הכנסת הגדול גם לברון רוטשילד - 'הנדיב הידוע'.³⁰⁹ הוזכרה התפילה לשלום יהודי גרמניה במארס 1933.³¹⁰ בעקבות 'ליל הבדולח' (הפורענות התחוללה גם בעיר החופשית דנציג, לא הרחק מגבולה המערבי של ליטא). נערכה תפילה בכל בתי הכנסת בוילנה;³¹¹ איש לא חש אז שמבכים לא רק את בתי הכנסת הגרמניים, אלא גם את בתי הכנסת שבהם נישאה התפילה.

ועדיין, לא רק שעולם כמנהגו נהג, אלא שאף הסתמנו התפתחויות חיוביות. ב-1938 בוצעו שיפוצים בסביבת בית הכנסת הגדול - בו עצמו ובחצרו, כולל ריצוף רחבת השולהויף. שער הברזל של החצר שמוביל לרחוב היהודים הוחלף, הוצבו פנסים חדשים מבוססים על גז. הפנסים בצורת מגן דוד האירו באור יקרות את המקום.³¹² בעת הזו, הפנים אינם מופנות עוד למתפללים המסורתיים בלבד, אלא גם לתיירים - יהודים ולא-יהודים - וכמובן לאמנים שהשתתפו בכך; בשנת 1939 ממשיך הסידור והארגון של האתר. מכאן הולכים האירועים ומתדרדרים לקראת הסוף המר; בשנים הבאות, לבית הכנסת הגדול לא יהיה עוד תפקיד ממשי.

בבית כנסת עסקינן, ראוי עוד להוסיף מעט על החזנות בו ובחבריו. קלויזנר מקדיש סעיף יסודי לחזנים ומנחים על מקהלות בתי הכנסת של וילנה.³¹³ כללית, חזן העיר - 'ש"ץ דמתא' היה דמות מוכרת ונכבדה. ענייני החזנות לא היו העצמצמו רק למוסיקה לשמה; הם שימשו מוקד לעולם חברתי סוער וגועש. הנה למשל, קהל חובבי החזנות וה'מבינים' דרש במפגיע את מינויו של יוסף צבי כהנא ב'פרשת וארא' שנת תרמ"ט; מדובר היה באיום של ממש. מאז פרצו הרבה סכסוכים בין ה'מבינים' לבין הגבאים. מקור אחר לסערות זמניות היו הוויכוחים שנתגלעו על שכר החזן והמקהלה. קלויזנר מציין גם את חזני 'טהרת הקודש'. בסיכום, מווילנה יצאו חזנים מפורסמים דוגמת גרשון סירוטה, דוד משה שטיינברג ואחרים. לפי

308 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 248.

309 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 235.

310 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 236.

311 בפולין, כולל וילנה, ציון יום ה-23 בנובמבר של אותה שנה כיום צום ותפילה לזכר הפורענות (רוידוביץ, ממקום זה, עמ' 68-69).

312 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 245.

313 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 519-523.

קלויזנר: "חזנים רבים באו לוילנה ורצו להתקבל למרות המשכורת הדלה יחסית שקהילת וילנה שלמה, כי השם 'חזן של וילנה' היה פותח לפני בעלי תואר כזה אפשרויות להתקבל בקהילה גדולה ועשירה".³¹⁴

חזני בית הכנסת הגדול נשאו תפילה לשלום המלכות - הרוסית, השלטון הפולני ומן הסתם גם הליטאי; לא כולם היו ראויים שיתפללו בעדם במקום הקדוש, אך זה היה חלק מהטקס ומהחיים; השליטים שבאו אחר כך כבר לא ביקשו שיתפללו עבורם; בית הכנסת הגדול לא היה עוד מקום תפילה.

טהרת הקודש - העבר

אף שפעמים רבות קורותיהם הצטלבו, סיפורו של מייצג חשוב אחר של בתי הכנסת של וילנה - בית הכנסת 'טהרת הקודש' (ה'כור-שול', בית הכנסת ה'כורלי', 'בית הכנסת לנאורים'), שונה לחלוטין מזה של בית הכנסת הגדול.³¹⁵ בתמציתיות, הוא ידוע כבית תפילתם של קבוצת בעלי נטייה משכילית, בעיקר במחצית השנייה המאה ה-19, התפרסם בראשית שנות ה-80, וניבנה במקומו הנוכחי ב-1903.

דיוננו על זיכרון בתי הכנסת בוילנה (לעיל) התחיל כמתבקש בהווה, באימוץ נקודת המבט של התייר; בפתיחת המסע אל העבר שיוצג כאן נציג מחשבות על בתי הכנסת בוילנה המופיעות אצל פרץ סמולנסקי, בשליש האחרון של המאה ה-19. הוא מספר על ייסוד 'טהרת הקודש' על ידי הסופר ר' אייזיק מאיר דיק שניסה להקים בוילנה חברה שכונתה 'ברלינער' בדומה למה שמנדלסון כונן בברלין:

[...] ויכן להם את ביה"כ [=בית הכנסת] אשר שמו היה על תכונתו והוא ביה"כ טהרת הקודש, מקום וועד להתייעץ על כל פעולה טובה ורצויה ולתת סדרים בעבודת ד' המוצאים חן בעיני כל רואם, והבית הזה עודנו עומד על תילו עד היום הזה, והוא לא לקח כבוד לעצמו מעודו להיקרא בשם ראש או גם לעמוד בראש כי אם מקומו הוא בפתח הבית בביאה. ופעם אחת בא אורח אשר שמע שם הבית וידרוש אחר שם מנהלו וישמע את שם ראמ"ד [=ר'] משה אייזיק דיק ויבא אליו ויחל את פניו כי יכבדנו לתת לו מקום בראש כי איש נכבד הוא, וגם כאשר ענהו כי בימים הנוראים לא ימצא אף מקום אחד פנוי כי הכל נשכר והבית צר מאוד למכסת מבקריו בימים האלה גם אז לא הירפה ממנו, אז אמר לו אם כן תעמוד

314 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 521.

315 מבין גילויי האירוניה השזורים ב'מצב הווילנאי', יש צד של אירוניה בכך שהיום נשמע כינוי חדש שלו 'בית הכנסת הגדול'!!

על מקומי. האורח הודה לו על חסדו כי האמין אשר מקום בראש נתן לו אך כבואו הביתה [=לבית הכנסת] והנה ה' אמ"ד [=דיק] משוטט הנה והנה להראות לכל הבאים מקום עמדתם והאורח עומד ומצפה עד כי יכלה מלאכתו וככלותו והנה נגש אל הפתח ועמוד, והאורח אחריו כי אמר בלבו כי הפעם יראהו את המקום אשר לו למען יעמוד שמה, ובראותו כי החלה התפילה והוא עוד לא הובא אל המקום אשר קוה, וישאל את ה' ד' [=דיק] איה מקומי או מקומך? פה אדוני! - ענהו - והלא הבטחתי להושיבני על מקומך? - כן הדבר! גם מקומי פה הנהו! וכך הדבר מעולם לא לקח לעצמו ולא התגאה במעלליו אף כי רבים וטובים הנמו [...].³¹⁶

מדובר כאן על 'טהרת הקודש' בגלגולו הישן, בטרם התגלגל למבנה המפואר ברחוב פליימו. לדעת המחבר, היה אותו בית בעל צביון ייחודי, שהציג באופן מיוחד חיים דתיים נכונים בבית הכנסת. בדונו בבתי הכנסת בוויילנה, הוא מלמד על מצבם בעיר בהעמידו השוואה מאלפת בינה לבין ורשה:

הספחת הזאת היא המניינים הקטנים או הקלויזלעך אשר גם בעיר ווילנא רבו כארבה לרב, ובזה צדקה נפשה ווארשווי [=ורשה] במשובתה, וען כי רוב יושביה חדשים מקרוב באו ולא הספיקו לבנות בתים גדולים לד', כי עסוקים המה לבנות בתים כמו רמים להגדיל עשרם ואשרם ובית ד' לא יעלה על לב, וכאשר יעלה אז יפלגו בדעות; אלה מקצת מזה יחפצו לבנות בית רם ונישא אשר יעיב בחסנו את כל הבתים אשר ניבנו עד היום הזה וכל כלי הבית הכל לפי הזמן החדש וקול עוגב ישמע בו, בזאת יחפצו החדשים והמה אילי העיר האדירים בעושר ומדע, אך המה יחפצו ולא יעשו כי קשה להם להפרד ממונם יותר מנפשם, והמה אשר נח להם כי יתנו אחרים והמה לא יתנו, ולעומתם יאבו מתנגדיהם כי יבנה הבית כאשר בנו אבותיהם לפני שנים מאה, ולא יפקד מהישנות כל מאומה, ואלה אף אם לא יקפצו ידם לוא צוה עליהם הצדיק מג. או מטש. ואם לא מאדירי העיר המה כסף וזהב ורכוש רב וכרגע נעשה אם אך גזר הצדיק אמר, אך הצדיק לא יגזור כי יודע הוא מי היושב בראש ויזהיר לבלתי עוזר למחדשים חלילה, ועל כן יעברו ימים על שנה ובית ד' בעיר וור [=ורשה] טרם יבנה. לא כן בעיר ווילנא בה נבנו זה כבר בתים גדולים וטובים וגם בזמן הזה, אך אם תעלה על דעת חברה אחת לבנות בית לשם ד' לא יעברו שנתים ימים ויבנה הבית על תלו, ובכל זאת עוד ישטו אחר הבלו השוא להפרד מתוך העדה ולהקהל בבית צר וחרד אפל ולפעמים בחדר המשכב! היתכן! [...].

השחר (עורך: פ' סמולנקין), שנה חמישית, תרל"ד, עמ' 349.

באופן כללי, יתרון לוויילנה על ורשה הלכודה ללא מוצא במלכוד שבין ישן לחדש; בוויילנה הקמת בתי הכנסת היא שגרה שיש מקום להתגאות בה, גם אם כי בנסיבות הזמן, היא נוטה לקיצוניות יתר, ויש בה גם כדי להוביל לפירוד ופיצול בקהל ישראל שבעיר. בניגוד לוורשה שבה אין עדיין בית מרכזי, מציגה וילנה בית כן מאות שנים, אלא שבנסיבות דאז מצבו אז היה משפיל:

[...] ומתי ישכילו וישימו אל לב כי אך בהתאסף ראשי עם יחד תראה הדרתם ולא יעזבו עוד את הבית הגדול והקדוש אשר הדרת מאות בשנים חופפת עליו ויראת הרוממות והכבוד תאחז את כל הדורך על המפתח, למרמס אך לרגלי העם ועל כן חשכו קירותיו כי אין לאל ידם לחדש נעוריו וחצרותיו מלאים סחי ומאוס כי לא יעבור עלימו מטאטא וישמינו משל בעמים בעוד לאל ידם לשום את הבית הזה עליון על כל סביבו.

וכאן הוא עובר לתנות את צרות 'טהרת הקודש': "והסבה הזאת היא הסבה אשר נשאר הבית הבנוי על טהרת הקודש על עמדו כאשר נתקן לפני שלשים שנים [...]"³¹⁷.

'הבנוי על טהרת הקודש', מתברר כי השאיפה ל'טהרת הקודש' בדרכם שלהם אפינה חוגים משכיליים (היו ניסוחים הכוללים את הביטוי 'טהרת הקודש' הקשורים לחוכמה כללית והשכלה; כך אצל פיין: "ומיום החלה אהבת התורה והחכמה על טהרת הקדש להתעורר בראשי הקהלות של מדינת אשכנז, התנערה גם קהילתנו לצאת בצבאותיהן, ולא עמדה אחר כתליהן, וחכמי עדתנו ידעו והוקירו את גדולי חכמי אחינו באשכנז [...]"³¹⁸).

לונסקי הציג תמצית של קורות 'טהרת הקודש', כשבתיאור בתי הכנסת של וילנה, כלל אותו ברשימת הקלויזים! הוא מדבר על ייסודו ועל המעבר לבניין החדש, הידוע:

נוסד בתר"ז ע"י צבי קליאצקי, אדם הכהן, אמ"ד, ר"מ פלונגיאן ובו התפללו גם קלמן שולמן, יהושע שטינברג ועוד. את הדרשה הראשונה נשא בבית הכנסת זה אדם הכהן; הוא גם מחבר שיר למנצח על טהרת הקדש ובשם הזה קורים לו עד היום הזה. חנכת הבית של הבנין החדש היתה בשנת תרס"ד.³¹⁹

317 השחר (עורך: פ' סמולנקין), שנה חמישית, תרל"ד, עמ' 483-484.

318 פיין, קריה נאמנה, עמ' 202.

319 לונסקי, מהגיטו הווילנאי, עמ' 50.

נסכם את המתרחש בין שתי התחנות הללו: יסודותיו נעוצים במניין של משכילים - 'מניין הברלינאים'. יהודה ליב סמולנסקי מספר ב'מסע ברוסיה' שהוזכר לעיל על א"מ דיק שייסד למשכילים את 'טהרת הקודש' ושימש בו כגבאי. רשמית, הוקם על ידי המשכילים שכעסו על המגיד במקום על שלא הספיד כראוי את מרדכי אהרן גינצבורג. אשר על כן, הם בחרו מגיד משלהם, ושכרו מעון לא-גדול ב'רחוב האשכנזים'. הריהוט היה צנוע, אך המבנה הפנימי היה מיוחד; לא היה נהוג כמותו בליטא - בימה קרובה לארון הקודש. המגיד החדש היה אישיות מפורסמת (ושנויה במחלוקת) - אד"ם הכהן, שעל-פי הצעתו נקבע השם 'טהרת הקודש'. משה רוזנסון משכיל דתי בוויילנה, שנטה להשקפה בדבר אחדות הדתות הגדולות, ונתפס כמוזר במקצת ואף כמיסיונר (נפטר 1896), תרם את תשמישי הקדושה מכסף ל'טהרת הקודש'.³²⁰ במקום נשא תפילה חזן מלווה במקהלה קטנה. רישיון מהשלטונות ניתן ב-1847. התקיימה פתיחה חגיגית בנוכחות שר הפלך; המקהלה פתחה בשיר: "שיר המעלות לטהרת הקודש מזמור" שחיבר אד"ם הכהן. התעוררו טענות על דרכי ההתנהלות הדתית במקום - היעדרות מן התפילה, דיבורים בתפילה, ודרשות של דופי.³²¹

בשלב מתקדם יותר של תולדותיו, מתרופפים יסודותיו האידיאולוגיים:

בית הכנסת לנאורים 'טהרת הקודש' שנוסד על ידי משכילים, היה במשך שנים במצב ירוד. המשכילים המייסדים נפטרו אחד אחד לעולמם, ואילו בנייהם 'שפת עבר לא ידעו ואת תורת ה' לא הוקירו' כפי שמציין אחד המשכילים הראשונים, י"ל גרמייזה.³²²

והוא הדין לגבי תשתיתו הפיסית: במבט למחצית השנייה של המאה ה-19, לא היה לבית הכנסת מקום קבוע והוא נדד ממקום למקום; הדברים הגיעו לכך שמתפלל עשיר הקצה לו מקום בחצירו, ובנה שם בית כנסת לתפארת. אולם, לאחר ריב שנתגלע בינו לבין המתפללים הוא פינה אותם. בקיץ תרמ"ז (1887), הסופר קלמן שולמן פנה אל אחדים מהמשכילים ואלו שכרו בית מידות לשש שנים, ופתחו מחדש את בית הכנסת לאחר הפסקה של שנה. במקומו החדש, הוא מוקם בקומה השנייה, ולא היה מרשים בחיצוניותו. משם הוא פונה בעקבות אי-תשלום שכר דירה. ב-1892 הוכנס לבית הכנסת עוגב ששירת רק בימות חול, ולא עורר

320 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות ראשונים, עמ' 375.

321 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות ראשונים, עמ' 191-192.

322 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 93.

מריבות ותגובות. במקום נערכו פעילויות תרבותיות, למשל, אספה לזכר י"ל גורדון, שכללה שירת חזן בליווי עוגב, הספד בעברית וזיכרונות ברוסית. בעשור האחרון של המאה ה-19, הרב מטעם מרדכי נמזר ניסה להפיח במקום רוח חיים אך ללא הועיל. בשנת תרנ"ח (1898) קלמן שולמן הישיש מפרסם קול קורא לגשת להקמת בניין בית כנסת ראוי לשמו; הוא קרא לקחת דוגמה מסקטורים של עובדים פשוטים דוגמת שואבי המים, תופרי הנעליים ומנקי הארובות שהשכילו להקים לעצמם בית תפילה מאמצעיהם הדלים. בשנת 1899, כשמלאו חמישים שנה לפעילות קלמן שולמן החוקר והסופר המשכיל, נערכה תפילה חגיגית לכבודו ב'טהרת הקודש', גבאי 'טהרת הקודש' באו לברכו, ובתוכם באו גם נציגי 'חובבי ציון'.³²³

אכן, קורותיו של 'טהרת הקודש' במשך כשני דורות עד שהגיע למשכנו המפואר, לא הצטיינו ביציבות רבה והוא ידע משבר על גבי משבר. מכל מקום, הוא שימש מרכז לחברה המשכילית בוויילנה, וככזה נתפס כדוגמה וסמל לבתי כנסת משכיליים שהשפיעו - גם אם לא השפעה מכרעת - על התפשטות ההשכלה. בלשונו של זלקין: "לכאורה, ניתן להציע מודל נוסף שבאמצעותו התרחבו מעגלי ההשכלה היהודית, הלא הן 'רפובליקות המתפללים' המשכיליות שהתרכזו במניינים ובבתי הכנסת המשכיליים, דוגמת בית הכנסת המשכילי 'טהרת הקודש' שנוסד בוויילנה [...]".³²⁴ אם כי בסופו של דבר, מספרם הקטן של בתי כנסת אלו לא אפשר הרחבה רבת היקף ומהירה של התפתחות ההשכלה.

סוף דבר, אלמנתו של הגבאי הראשי של 'טהרת הקודש' תרמה 300 רובל, ובעקבות תרומה זאת החלו לרכוש מגרש ולבנות עליו את בית הכנסת הכורלי. בשנת תרס"ג (1903) הושלמה הבנייה. הוא נתפס כאחד מבתי הכנסת המפוארים במדינה.

בשנותיו הראשונות של המבנה החדש, שמריהו לויך, עסקן והוגה דעות ציוני, הוזמן לכהן בו כמטיף, למרות התנגדותם של חוגים לא-ציוניים. הוא עשה בוויילנה כשנתיים, משך קהל רב וזכה להצלחה רבה.³²⁵ כציוני מובהק (גילה קרבה לאחד

323 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 446.

324 זלקין, היכל ההשכלה, עמ' 13.

325 ברודיס מתאר את רצונו של לויך להתקבל בכלל למשרת רב מטעם באורסה; ניטשה מחלוקת בחוגים ציוניים סביב בחירתו כשמולו עמד ד"ר טיומקין, אך לאחר שהאחרון לא הורשה לחזור לארץ ישראל, ויתר שמריהו לויך על המשרה ופניו וילנה. באותו זמן ניבנה 'טהרת הקודש' במקומו החדש, אך גבאי שהיו ממתנגדי הציונות התנגדו למינויו כמטיף. הייתה התנגדות של חוגים יהודיים נוספים בוויילנה, כולל הרב מטעם. בתמיכת מושל וילנה הרוסי שהיה ידידו של לויך, ובדחיפה של עסקנים ציוניים, זכה שמריהו לויך במינוי. למרות הצלחתו, הגבאים היתנו עמו שאסור לו לדבר על ענייני ציונות בבית הכנסת (ברודיס, וילנה הציונית, עמ' 66-68).

העם) נטה לדרוש גם ב'יהודית' ולא רק ברוסית, והדבר עורר ביקורת בקרב גבאי בית הכנסת, אך החוגים הציוניים תמכו בו.³²⁶ גם ההיסטוריון המפורסם שמעון דובנוב נאם בבית הכנסת, אם כי נמשכו להופעותיו בעיקר חוקרים.³²⁷ כאמור, 'טהרת הקודש' היווה מוקד משיכה למצדדים בתנועה הציונית ולבני תנועות הנוער שלה; בהקשר זה היה לא־אחת גם זירה למתיחויות ולמאבקים. בפיו של יצחק ברוידס:

אחד המבצרים שהנוער הציוני המתקדם הסתער עליו, להחדיר בו את הרוח הלאומית, בקרב חוג ידוע מהאריסטוקרטיה היהודית המתבוללת היה בית הכנסת המשובלל 'טהרת הקודש'. הנוער הלומד שם לו למטרה להפריע בעד דרשות פומביות ברוסית. דבר זה עורר את חמת הגבאים והוחלט לאסור את הכניסה לתלמידים ל'טהרת הקודש'. למרות זאת עלה בידי 'צעירי ציון' לתפוס את בית הכנסת 'טהרת הקודש' ב'שמחה תורה' [...] בשנת 1907 באו חברי 'צעירי ציון' להקפות עם דגל תכלת לבן ודרשו בשביל הציונים הצעירים עריכת הקפה מיוחדת והעמידו פתאום את הקהל בפני עובדה של הקפה עם דגלים ציונים. אחרי ההקפה שרו את ה'תקוה' והשמיעו סיסמאות לכבוד הציונות. השמש של ביהכ"נ [...] נתבלבל ורצה לפזרם, אבל נתקל בעמידתם התקיפה של הצעירים וחדל להפריע להם. מאז היו נוהגים 'צעירי ציון' לחוג את 'שמחה תורה' ב'טהרת הקודש' בדגלים ובשירי ציון מדי שנה בשנה.³²⁸

פן מעניין של דיוקנו של המקום עולה מהתיאור הבא המתייחס לראשית מלחמת העולם הראשונה:

אחרי צאתם של המגויסים הראשונים מווילנה לשדה הקרב בח' ביולי 1914, נערכה לשלומם תפילה חגיגית בביהכ"ס 'טהרת הקודש'. הרב י. רובינשטיין השמיע נאום נלהב והחזן עם המקלה שרו את 'הנותן תשועה'. פתאום קמה

326 כך היה המעשה לפי יצחק ברוידס: "בשנת 1905, בחג החנוכה הוחלט שהד"ר שמריהו לויין יחיל להרצות בביהכ"ס 'טהרת הקודש' באידיש. אחרי שנודע הדבר לחברים הקבועים, שהיו באים לשמע את הרצאתו של הד"ר ש. לויין בתמימות, ושהיו רגילים לשמוע אותו ברוסית עשה הדבר עליהם רושם חזק. והנה ביום ההרצאה [...] ושוחחו ביניהם ע"ד החידוש הנ"ל. ואולם, כפי שנודע התנגדו גבאי 'טהרת הקודש' להרצאתו של הד"ר ש. לויין שתקיימנה באידיש. בייחוד התנגד לזה ה' א.ד. שזוק (מעשירי וילנה). ידיעה זו הרגיזה מאד את הנוער הציוני [...] א.ד. שזוק ענה קשות: 'אין אתם בעלי הדעות בביהכ"ס הנ"ל. אני הוא פה בעל הדעה'. תיכף נתקבצו מסביב [...] קהל רב ודרשו בתוקף ובקול רם לדבר אך ורק באידיש. אז הוכרח א.ד. שזוק להסכים בעל כורחו לדרשת הקהל והד"ר שמריהו לויין נאם לראשונה ב'טהרת הקודש' באידיש" (ברוידס, וילנה הציונית, עמ' 202-203).

327 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 93-94.

328 ברוידס, וילנה הציונית, עמ' 232-233.

מהומה הפריסטאו סוקולובסקי העליל כי אחד מהצעירים צפצף בזמן תפילת 'הנותן תשועה'. דלתות בית הכנסת נסגרו והקהל נדרש למסור לשלטונות את הצעיר ה'חוטא'. לבסוף נאסרו שלושה צעירים. הרב י. רובינשטיין הלך אתם למשטרה ובעמל רב עלה בידו לשחררם.³²⁹

מסתבר כי בבית הכנסת הזה - לכאורה מקום מועדף להצגת העניין הרוסי - מתפלל ונואם לעת הזו העסקן החשוב איש המזרחי הרב רובינשטיין; ובקהל המזדהה, חלקו שלא בטובתו, עם רוסיה, יש מן הצעירים שאינם מסוגלים להבליג על תפילה למען רוסיה. אכן, כפי שגילינו לעיל, מאחורי החזות הרוסית הרשמית של בית הכנסת, מבעבעת האידיש ומנשבות רוחות ציוניות, ומתברר שבו גם צמחה העצה להקמת גימנסיה עברית בווילנה:

ביום כיפור שנת תרע"ו (1915), שעות אחדות אחרי יציאת הרוסים מווילנה וכניסת הגרמנים, פנה הד"ר יוסף אפשטיין בביהכ"ס 'טהרת הקודש', בזמן קריאת התורה לה' מ.ב. שנידר, מנהל אגודת 'חובבי שפת עבר' ואמר: 'תיכף אחרי החגים צריך לפתוח, בלי שום דיחוי, גימנסיה עברית'.³³⁰

אם נבוא לסכם, תדמיתו של בית הכנסת שנותרה בזיכרון הדורות הייתה ברורה מאוד; הוא הוגדר כבניין מפואר שמשך מתפללים בעלי נטייה ליברלית, נאורים, אריסטוקרטיה מקומית, שאפיינה אותו מקהלה. חרף הזמן הקצר ששירת בו, הרבו להזכיר את מטיף בית הכנסת שמריהו לויין שנטה לציונות ולמודרניות כמעין מאפיין של רוח בית הכנסת.³³¹ ועם כל זאת, ראוהו כחלק אינטגרלי מפסיפס בתי הכנסת של וילנה.

בתי הכנסת - הסוף

כאמור, בית הכנסת הגדול נותר על עמדו בשואה. אין לנו מידע רב על מצבו בתקופת הגטו, מן הטעם הפשוט שהשוליהויף לא נכלל בתחומו, אך נותרו עדויות מסוימות. ברוך שוב שעבד - במצוות הגרמנים - בגטו בהכנת 'תבנית וילנה' הצליח להגיע לשטח:

עלי הוטל לשחזר חלק מבית הכנסת של הגאון. כאשר ביקרתי לראשונה ב'שוליהויף' הוכיתי בהלם. המקום היה מוזנח וסירחון עד להקיא עלה מכל פינותיו. לוחות

329 ברוידס, וילנה הציונית, עמ' 259.

330 ברוידס, וילנה הציונית, עמ' 269.

331 ראו למשל: פנקס הקהילות, פולין, עמ' 45.

עץ התעופפו מהגגות ומשקופים התגוללו בחצר מלאת הטינופת. בתוך כל החצר שהמתה בעבר ממתפללים, מוכרי ספרים ותשמישי קודש, סתם תגרנים ופושטי יד, לא נותרו אלא חתולים מיללים וכלבים משוטטים. ירדתי במדרגות אל בית הכנסת הגדול. הדלת הגדולה והמרשימה היתה פרוצה ושבורה. ערימות שקי תבואה מילאו את חלל האולם. טיפסתי על השקים ופילסתי דרך אל ארון הקודש שהיה ריק, ללא דלתות וללא פרוכת, ממש כמו אותו יהודי שעמד במערומיו על שפת בור המוות בפונאר...³³² [...]

דווח כי לאחר השחרור ב-13 ביולי 1944, היה בית הכנסת הגדול פגוע, אך במסגרתו הכללית כמעט ושלם. אומנם, הגג נפגע ודלתות הנחושת של ארון הקודש נעקרו, ומסיבי, מבני החצר נפגעו קשות; אולם, בראש השנה תש"ה התפללו במקום מוסף כשגשם מטפטף על ראשי המתפללים. קלויזנר - וילנאי בנשמתו - מספר בהרחבה על ההמשך:

[...] קומץ הנצולים שהקימו מחדש קהילה יהודית בוילנא, פנו אל השלטונות הליטאים-סובייטיים החדשים בבקשה לשפץ את בית הכנסת הגדול, אולם השלטונות האלה, שדכאו כל פעולה לשיוקום חיי תרבות יהודיים בעיר, לא שעו לבקשה. לאחר סילוק הריסות בתי המדרש ב'חצר בית הכנסת', נתנו הוראה לפוצץ בדינאמיט גם את הבנין האדיר של בית הכנסת הגדול. הם נימקו את הצו בחשש להתמוטטות הבניין. כך בא הקץ למעוזם של יהודי ירושלים דליטא, מעוז רוחם ונפשם במשך למעלה משלוש מאות שנה.³³³

גם אם ניתן היה לשקמו, המצב הזה של בית הכנסת התפרש כחורבן וככזה השתלב בזיכרון הכולל של חורבנה של קהילת ירושלים שבליטא. כותבי זיכרונות ששרדו מתייחסים למצב אחרי השחרור; לזר-ליטאי מספר על אתרים שחרבו, השיא (השפל) הוא ללא ספק: "[...] והנה בית הכנסת הישן, אפוף האגדות, שממנו יצאו גדולי החזנים לכל בית ישראל, וממעמקיו היו נותנים שבח והודיה לבורא עולם ומסתערים על שערי שמים הנעולים ביום צרה ומצוקה. השכינה גלתה ממנו והוא נשאר עומד בחורבנו [...]"³³⁴. מה מיטיב תיאור סופו למצות את מהות חייו של בית הכנסת הזה! 'ממעמקיו...' - הייתה בו עוצמה, היה בו חוסן, אך היו בו מעמקים, ולא רק בגלל המבנה הארכיטקטוני שחיבב בנסיבות ההיסטוריות שצוינו

332 שוב, מעבר לשמי העננה, עמ' 75.

333 קלויזנר ישראל, בית הכנסת הגדול, עמ' 30.

334 לזר-ליטאי, חורבן ומרד, עמ' 273.

למעלה, להעמיקו בקרקע; התקיים בו 'ממעמקים קראתיך יה' - תפילה שבסופו של עידן לא נענתה. בנסיבות אלו צצה ועולה השאלה מה היה קורה אילו נותר? היה נשאר ללא אוכלוסיו? אפשר ועדיף כך, עדיף שהמקום הקדוש שריכז פעם את כל 3000 בני הקהילה באולמו, לא יישאר בוילנה לא יהודית. מכל מקום, מרכז הכובד היהודי, שמחזיק לעת הזו מעט מאוד 'כובד', עובר ל'טהרת הקודש'. עדות מרחוק מספרת על התארגנות שרידי הקהילה ופליטים שונים בוילנה המשוחררת:

אחרי השמועות אודות מקרי הרצח של הגויים שעשו ביהודים שכניהם אחרי שובם לבתיהם, התאספו במספר גדול והתיישבו בעיר וילנא קיבוץ יהודים של שלושת אלפים נפש, וביניהם היו אחדים מתלמידי ישיבת טלז, [...] ויסדו קהילה על טהרת הקודש [...] והתפללו בביכ"ג היחיד שנשאר על עמדו (רוב בתי הכנסיות בעיר וילנא נחרבו מסיבת המלחמה).³³⁵

בניסוח '...על טהרת הקודש' יש הד לבית הכנסת המפורסם, ודומה שהכוונה לבית כנסת זה שהחל בשעה זו מבצר את מקומו בבית הכנסת היחיד של וילנה. נאום ראשון בוילנה המשוחררת נישא לפי התיאורים ב'טהרת הקודש' בגבול הגטו החרב. הנואם - מפקד הפרטיזנים אבא קובנר:

כשחזרו, [...] בנאומי הראשון בוילנה לאחר השחרור אותו נשא בערב ראש השנה תש"ה, לפני היהודים שנאספו בבית הכנסת שנותר לפליטה ממש על גבול הגטו, סקר קובנר את תולדות הגטו ובייחוד את הקמת המחתרת ועלילותיה. הוא קרא את כרוז ה-1 בינואר, ואת כרוז ה-1 בספטמבר, חלק מתקנון הקרב של הפ.פ.א. [...] ³³⁶ הרבה דרשות נישאו בבית הכנסת הזה שהביעו את אחד ממגוון קולותיה של וילנה; ועתה, וכאן, ניתן מקום לאותו קול מיוחד, קול מעין נבואי, שנישא דווקא בוילנה, הד כרוזי המרד של קובנר שהביאו לידיעת העולם היהודי שאחרי השואה את הביטויים המפורסמים - 'פונאר היא מוות' ו'לא נלך כצאן לטבח'. במקור הם נישאו לא הרחק מכאן ברחוב סטראשון, ועתה התגלגלו לדרשה בבית כנסת נישאת על ידי איש השומר הצעיר. בבית הכנסת הזה שנותר על תילו סיפר קובנר גם על המפגש עם בית הכנסת השני:

קובנר שראה סמליות ומשמעות בכל התרחשות, סיים את נאומו בבית הכנסת בתיאור הכותל היחיד שנשאר שלם לאחר פיצוץ של הבית בסטראשון 12, אחרי נפילתו של שיינבאום. היה זה כותל המזרח של בית הכנסת הישן, ועליו

335 שיפריין, קול יעקב, עמ' כז.

336 פורת, מעבר לגשמי, עמ' 202.

כתובת עתיקת יומין: 'זשא נס לקבץ גלויותינו'. קובנר לא יכול היה לומר אז ושם, בעיצומם של ימים ראשונים למשטר הסובייטי שהכתובת על הקיר מאותתת מזרחה; אך הקהל שלפניו, בעיקרו קצינים וחילים בצבא האדום, ששנים לא היו בבית כנסת ועכשיו גדשו אותו יומיום ובייחוד בראש השנה - קהל זה ישב דומע והבין היטב את הכוונה [...]'.³³⁷

בשורות דלעיל דובר רבות בשני מייצגים של עולם בתי הכנסת הווילנאי - בית הכנסת הגדול ו'טהרת הקודש'; בטהרת הקודש הוספד בית הכנסת הגדול! לוית ה'שמות' - גווילי ספרי הקודש שנאספו - לעתים בכוח - מגויים כדי לקוברם, עברה דרך ה'כאר שול' שנתר:

[...] בתחילה הגיעה ה'לוויה' ל'כאר שול' אשר ברחוב זבאלנה. עוד פעם אחת זכה בנין מפואר זה, שנידון לשממות נצח, להכיל בתוכו מאות יהודים. בחללו נישאו דברי הספד ובכי תמרורים. משם נמשכה הלוויה לבית הכנסת הישן, וחורבותיו ראו באחרונה יהודים בתפילה ובתחנונים. בחללו נישאו דברי הספד ובכי תמרורים.³³⁸

בית הכנסת הגדול (הישן) מט ליפול, בית הכנסת ברחוב זאוולנה נותר, אך נגזר שיהא 'לשממות נצח'; בוילנה של היום התוצאות מעט שונות: האחד, נותר בשלט ובסיפורים, בשני מתכנסת הקהילה הקטנה לתפילותיה, תמציתה של וילנה דהיום יצוקה בו. המתבונן נידרש תדיר להחליט האם תמצית היא זו, או שמא קוריוז חסר משמעות בעולם יהודי שפנה למקום אחר. המתבונן נקרא גם להחליט האם טוב הוא לה לאותה וילנה שנתרה ללא קהילת העבר, שתישאר גם ללא בית הכנסת הגדול שלה. יש שאמרו לי בפה מלא כי הגעגועים והעצב על ההרס לא מטשטשים אצלם את גזר דינה הצודק של ההיסטוריה, למצער בנקודה זו; 'כך' - כך אמרו - 'לא טוב היה הדבר לו נותר בית הכנסת הגדול כמחסן או כאולם תרבות; די לנו בבתי כנסת קטנים שהפכו לנגריות. 'כך, כך אמרו, 'וילנה היהודית לקחה לפונאר גם את בתי הכנסת שלה'.

בית הכנסת - האגדות

בעוסקי בחיבור זה בהשתלשלות הזיכרון ובמהלכיו נאלצתי לשלב את האגדה כחלק אינטגרלי מהחומר; 'נאלצתי' משום שחרף החן הספוג בהן, ההיגיון מבקש את 'הדבר האמיתי'; שילבתי, משום שפעמים הרבה האגדות הצליחו להוכיח

337 פורת, מעבר לגשמי, עמ' 202.

338 לזר-ליטא, חורבן ומרד, עמ' 274.

שהן 'הדבר האמיתי'. כאן אני מפריד את האגדות למרות שלא תמיד נהגתי כך, בעיקר בגלל החן, שהרי כה יפה הוא להציג אותן בפני עצמן; במיוחד אחרי שנתרה רק אגדה.

אגדות וילנה נכתבו מזוויות אישיות, אך הן משקפות התגבשות של מסרים ורעיונות שהשתקעו בצורות שונות בזיכרון הקולקטיבי של יהדות וילנה. כשאני מסתפק אם דבריי לעיל התייחסתי נכונה ל'מקומות הזיכרון' - מבנים ואתרים עיקריים המשרתים כסוכני זיכרון, האם התמקדתי במקומות הנכונים, אני מתבונן באגדות ורואה איזה מקום נכבד היה בהם לבית העלמין ולבית הכנסת, ולא דווקא לאתרים אחרים חשובים ככל שיהיו מבחינה היסטורית שלא נסקרו כאן. נזכיר בקצרה מספר אגדות העוסקות ב'בית הכנסת הגדול' וחבריו, רובן ככולן מופיעות בצורה ארוכה ומפורטת אצל יצחק ברוידס. האגדות מאדירות את מעמדו של בית הכנסת הגדול כמרכז ליהדות וילנה ויותר מכך, אך מותירות מקום גם לבתי הכנסת האחרים.

האגדה מספרת על בית הכנסת הגדול שמה'פליש', שאחר כך נהיה לגניזה, שלו, נמתחת מערה הנמשכת עד לטרוקי עיר הקראים; והקראים היו באים לפנים להתפלל באותו בית כנסת. 'מנהרה' מסמלת כאן כמובן אפשרות הגעה שלא בדרך המלך החסומה מהסיבות הידועות. מכל מקום, הקראים שנתקנאו בבניית בית הכנסת הגדול - המציב בקדושתו אתגר לאמונתם - שלחו איגרת שטנה לשלטון בטענה שהם היהודיים האמיתיים, ולכן, כל הזכויות הרלוונטיות מסורות להם, כולל הזכות על בית הכנסת הגדול!³³⁹

בנסיבות אלו, התפרסם צו מלכותי שבית הכנסת לא ייפתח בלי ויכוח גלוי עם הקראים. המשפט הציבורי אמור היה להתקיים ביום א' של שבועות. אשר על כן, עשו בקהילה 'תיקון' בדבקות, ובהוראת הרב הלכו לשמות. הרב הגיע לוויכוח והשאיר את הבגד העליון - שטרימיל, אצל השומר ובא עם מגפיו ביד. הופעה בלבוש חריג היא מוטיב ידוע באגדה העממית המשדר אומץ, אתגר ובעיקר קריאה לפרשנות, ובמקרה הזה, הקראי הלעיו עליו לפני המלך על שאינו נותן כבוד ואמון במלכו; המלך קצף, והרב הסביר לו שלפני אלפי שנים במעמד הר סיני (בשבועות!), בא חכם קראי וגנב את נעליו של משה רבנו (שימוש מעניין בשל נעליך מעל רגליך!). הקראי הרגוז צעק מייד שעדיין לא היו קראים בעולם, וטענת הרב שמצא בכך שלל רב, הייתה שאם כך 'אנחנו היהודים האמיתיים'. למחרת בשני של

339 ברוידס, אגדות, עמ' 23-28.

שבועות (הרי לנו הסבר נאה לצורך ב'שני של שבועות'), חגגו את חנוכת בית הכנסת בפאר גדול.³⁴⁰

האגדה המגנחת את הקראים ומנמיכה את דתם מקשרת בעצם את בית הכנסת למעמד הר סיני; הקראים לא גנבו את הנעליים (בתורה משה צווה 'של נעליך מעל רגליך' מפי הגבורה). הם גנבו את היהדות כולה. הניצחון המתואר כאן הוא ניצחון אידיאולוגי, שהחלתו על שבועות מחזקת את הקשר בין בית הכנסת למתן תורה, כשהקראים (חרף דבקותם הידועה בתורה שבכתב), אינם נכללים בכלל זה, אך בהיות שבועות גם החג שנקשר במסורת לגיור (שני של שבועות יועד בוויילנה ליום קריאת תפילת יזכור לגרף פוטוצקי), מלמד הדבר על ריחוקם הבלתי ניתן לגישור של הקראים.

אם לא נרחיק אל נבכי העבר, הקראים בטרוקי לא היוו גורם היסטורי משמעותי בעיצוב קורות הקהילה בוויילנה; הם עמדו לנגד העיניים יותר כקוריוז מסקרן ופחות כאיום ממשי. שניאור ב'וילנה' שלו מתארם כך:

[...] אשר שם [=בטרוקי] בני הקראים - אחינו החורגים נחיתים / יהודים ואינם יהודים, בעיניהם הבלטות וזרות / יביטו ולא יכירונו... / חן רות לבנותיהם, מואבי ושזוף, אך הן לא תלכנה / אחרי בני בועז ונכדיו. תפילות עבריות על שפתן, / ועיניהן השחורות לבני עם הארץ תארובנה. / יש תבוא לשמוע תפילתם בבית כניסתם הטהור; / רננה ממושכה כבכי, עד ליציאת נשמה עצבה, / מוצצת, וגוון לה אחד ומבטא תימני גווע; / קול אבר שנקרע מעם אדוני והוא מפרכס בכאבו, / גם לחיות גם למות לא יוכל, ואיך תרפאנו? / רק רעיון יש יחלוף כברק וגאוה עתיקה תזקפק; / אם איבר מדולדל זה יערוג - מה עמק החיים בגוויה! / אם זלזל הניתז עוד ינוב - הגפן לא חינם תייחל.³⁴¹

בהתייחסו אליהם כאל נושאי זכר 'רות', הוא רומז לאפשרות, ואף לרצון, להצטרפותם לקהל ישראל. הוא מגיע אף לגאוה מסוימת בעקשנותם הקיומית, שמלמדת על עוצמת החיים הלאומיים המפכה בהם, לשיטתם. מכל מקום, לרידו אין עוד צורך בעימות עמם; הניצחון היהודי כבר הושג, הגם שנותר עדיין הצורך להישפט בפני השליט הזר.³⁴²

340 המוטיב של מנהרה היוצאת מבית כנסת ידוע, אך בדרך כלל מדובר במנהרה לירושלים: בר יצחק, מראשית לחורבן, עמ' 82.

341 שניאור, שירים, ב, עמ' 361.

342 יותר משני דורות אחרי השואה, ובלי להיכנס להלון רוח שיפוטי, אי אפשר לקרוא על עימותים בין קראים ליהודים בלי להתייחס לקטעים כמו זה של דבורצקי: "ואחינו הקראים? הגרמנים לא היו מרדפים את

אגדה אחרת מספרת על המנורה ב'בית הכנסת הגדול'.³⁴³ היו בו שני בסיסים משני צדי ארון הקודש, האחד, בסיס לנברשת מפוארת, והשני, יועד למנורת נחושת (לחנוכה) שבדמותה הכללית היא דוגמת זו של המשכן. לימים החליפו אותה במנורת כסף, והציבו את זו שהוחלפה בכניסה במקום שהעניינים היו מתפללים. הרוסים במלחמת העולם הראשונה העבירו אותה למוסקבה. האגדה מציינת שבתקופה שווילנה עברה מיד ליד היו מטיילים מס כבד עד כדי כך שהתושבים לא יכלו לעמוד בו. התחכמו השונאים והעמידו את בית הכנסת כמשכון ועירבון עד שישלמו; התוצאה הייתה שבית הכנסת נסגר. מכיוון שלא ניתן היה לעשות דבר, נטלו עצה ושלחו עשרה זקנים שלמים לטרוקי; הללו השתמשו באותה המערה המופלאה שחיברה את טרוקי לבית הכנסת (ארון הקודש). הזקנים נכנסו דרכה לבית הכנסת הנעול על בריח והיו עושים בו תיקון חצות; כשהיו מגיעים לפסוק 'בהיכלך שמיר ושית', המסמל את מצב בית הכנסת (ההיכל), היה יוצא קול בכי גדול שהתפשט בכל רחובות היהודים, ולא ידעו מניין בא. הדוכס המקומי שמע על בת הקול הזאת הגיע לבדיקה וראה שבית הכנסת סגור בדיוק כפי שפקד הצו המלכותי; ועל אף כל זאת, נשמע קול בכיה. הוא טיפס, הציץ מבעד לחלון, ראה יהודים בוכים, ונבהל כהוגן. אחר ששב אל ביתו ועלה על משכבו, חלם שיהודי אומר לו שיענש. למחרת קרא לרב ואמר לו שהוא מסכים לפתוח את בית הכנסת בתנאי שימשכנו חפץ אחד; הסכימו לתת את המנורה מפני שנעשים בה ניסים (ניסים במנורה זו מזכירים את מנורת המקדש שנעשו בה ניסים, הגם שנלקחה שלל בידי טיטוס). הדוכס שמח ורצה להציבה לפני האיקונין שלו שתאיר שם, אך האש הייתה מעלה עשן כבד שהשחירה אותם. והנה, בחנוכה הדליקו נרות בבית הכנסת, אך הם לא עלו; הרב ביאר שמשמיים מעכבים בגלל שלא פדו את המנורה. שש שנים אספו כסף לפדותה, ואחר כך הדליקו נרות רק בה. הנה לנו אש שמכוונת את עוצמתה לפי מצבה (ההיסטורי) של המנורה! אגב, היסטורית הייתה 'חברה'

הקראים, שכן התייחסו אליהם כאל בלתי יהודים. [...] בגטו היו מספרים אז כי 'חכם' הקראים שלח לגסטאפו רשימה מפורטת של שמות כל הקראים בעדתו, בצרוף כתובותיהם [...] אחר כך נערכו בעיר בדיקות בבתייהם של כל אלה שנרשמו כקראים. מאות, מאות רבות של יהודים הוצאו אז למיתה. 'חכם' הקראים הפרופטור שאפטאל, התאמץ בימים ההם בכל כוחותיו להוכיח למטהו של רוזנברג, כי מוצאם של הקראים איננו מן הגזע השמי, ועל כן אין להם כל שייכות ליהודים. האנשים במטהו של רוזנברג פנו אל זליק הירש קלמנוביץ, בר סמכא בענייני יהדות [...] לבסוף ערכו הגרמנים ויכוח בין הפרופטור שאפטאל וזליק הירש קלמנוביץ, על בעיית מוצאם של הקראים. זליק הירש קלמנוביץ, נביאו של הגטו הווילנאי, לא השיב להם לקראים כגמולם, [...] והודה כי אין להם כל שייכות לגזע השמי והעם היהודי" (דבורצקי, במרי ובשואה, עמ' 318).

343 ברוידס, אגדות, עמ' 61-66.

מיוחדת בוילנה שהקדישה עצמה לנר התמיד - 'ח"ק נר התמיד', והקפידה על מנורה שדלקה בשמן זית.³⁴⁴

אם באגדה דלעיל אי-הדלקה - החושך נגרם בגלל שלא מסרו נפשם על המנורה, באגדה הבאה הנר ממלא תפקיד שונה. ביסודה זו היא אגדה המסבירה מהות של מקום: סמוך לארון הקודש ככותל המזרחי הייתה אבן גדולה, שם היה ה'שטאט' - מקומו של הגאון רבי שמואל זצ"ל; לאחר מותו בשנת תקנ"א, נקבע שלא יעמוד שם איש, והוא היה למעשה הרב האחרון בוילנה.³⁴⁵ היה אדם תקיף שלא נשא פני קטן וגדול, הנהגתו לא נשאה חן בפני גדולי וילנה שרצו להיפטר ממנו. על כן, הלעיזו עליו שאין הנר דולק בביתו אחרי חצות, משמע איננו עוסק בתורה. הם הצליחו להוביל לחרם על הרב, ולציון החרם תקעו בשופר. הרב התחבא ב'אנטוקליה' [=פרבר אנטוקול] תחת חסותו של בישוף ממוקיריו. בראש השנה, שבעה חרשים אחרי שהוטל החרם, הלכו כולם לתפילה בבית הכנסת הגדול; ובנסיבות הללו רק מקום הרב נותר פנוי. והנה, השופר לא הוציא קול. הבינו שהשטן מקטרג והלכו לקלויז של הגאון, שם עמדו כבר אחרי תקיעת שופר, בתפילה 'הנני העני ממעש'. ברגעים נשגבים שכאלו מי יכול היה לגשת אל הגאון?! ולכן מבקשי פניו המתנינו. הגאון ידע ברוח הקודש את כל מה שנעשה, ומיד לאחר שהש"ץ במקום בתפילתו אמר: 'לחיים ולשלום האמת והשלום אהבו', חזר על התיבות הללו והסב פניו אל הקיר. הפניית גו זו הייתה בעצם תשובת הגאון, וכך מסרו אותה השליחים. הכול הבינו את הקשר - מידה כנגד מידה - בין החרם שהוכרו בשופר לבין עצירת התקיעות; נכשלו בשופר (תקיעה מיותרת) ונענשו בשופר (היעדר תקיעה). תקיעת שופר של עברה - חרם, הביאה לפגם בתקיעת שופר של מצווה. לכן הלכו לפייס את הרב. נמצא, שמעו את התקיעות ביום א' מפי הבעל תוקע של קלויז הגר"א, ורק ביום ב' מפי הבעל תוקע הרגיל. אולם, לא רק שופר עומד כאן מול שופר; גם בית כנסת עומד כאן מול בית כנסת. בית הכנסת הגדול - המקום הסמלי בכל הקשור להיבט הלאומי (כך עולה מן העימות מול הקראים באגדה קודמת). חשוף גם לחולשות הלאומיות - פלגנות ושנאת חינוס. אך אלו אינן תקפות כלל במקום המקודש באמת, הלא הוא הקלויז של הגאון; ההברל המהותי ביניהם מועצם בגין קרבתם הפיזית.

344 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 94.

345 הרקע ההיסטורי לפרשה הקשה נסקר במקומות רבים. קלויזנר הקדיש לכך חיבור: קלויזנר ישראל, וילנה בתקופת הגאון.

אגדה אחרת קשורה באביו מפורסם:³⁴⁶ "יהודים ישישים משרידי וילנה ודאי זוכרים עדיין את הנשר המזוהב, נשר רוסי כפול הראש, שהתנוסס מעל ארון הקדש בבית הכנסת הישן אשר ממשלת רוסיה ציוותה להסירו משם בתחילת שנות התשעים של המאה הקודמת [...]". למעלה, בעולמות עליונים, התעורר ויכוח בגלל הגזירות ברוסיה, ו'שר של ארום' אמר (לא בלי ציניות) כי בזכותן יהודים חזרו בתשובה. הוא סנגר על רוסיה בטענה כי בזמן שלטונו של אלכסנדר השלישי לא פרצה מלחמה. המלאך מיכאל המגיד ישרם של ישראל, פתח את הרקיע והראה אנשי צבא רוסיים עולים על סולם גבוה כדי להוריד את הנשר הגדול מעל ארון הקודש של בית הכנסת; על הנשר היה כתר, כמובן בלי הצלב: "[...] וליד העמוד ניצב ראש המשטרה מווילנה ובחוצפה ובעזות הוא מצעק את הגבאים דמתא: 'לא ניתן בידכם לגייר את הסמל הרוסי! הנשר הרוסי בבית כנסת יהודי בלי אות הצלב עליו - לא תקום הנבלה הזאת, [...]'. גזר הדין למעלה היה שרוסיה תתחטל, אך זה לא יהיה בימי אלכסנדר השלישי שהיה איש שלום, אלא בימי ניקולאי השני שהפר את השלום בעולם: "[...] פור התפוררה רוסיה והעיר וילנה ביחד עם בית הכנסת הגדול שלה שוחררו מתחת עולו הקשה של הנשר הרוסי".

גם באגדה זו עולה מעמדו הרם של בית הכנסת הגדול, שבעטיו של מעשה עוול שנעשה בו השתנה גורל העולם. למותר לציין כי וילנה הופכת כאן בכוח בית הכנסת שלה למקום שעולם ומלואו תלוי בו.

האגדות על בית הכנסת הגדול הן פועל יוצא של עתיקותו וקדושתו, אך יש אגדות גם על 'טהרת הקודש'; באגדות וילנה שכינס יצחק ברוידס הוצג המעשה:

המעשה היה מיד לאחר המהפכה הרוסית הראשונה בשנת תרס"ו, בזמן שיהודי וילנה התכוננו לבחירות אל ה'דומא' והציגו את מועמדותו של ד"ר שמריהו לוינ ז"ל, שהיה אז הרב המוכיח בבית התפילה המכונה 'טהרת הקודש'. מלחמת בחירות מרה היתה בין היהודים ובין הפולנים. הפולנים טענו שהעיר וילנה עיר פולנית היא ושליחה אל ה'דומא' צריך להיות משלהם, והמועמד שלהם - מי שהיה ראש העיר, ד"ר וינסלבסקי [...] בינתיים בא יום הבחירות והיהודים ניצחו: ד"ר שמריהו לוינ נבחר ל'דומא', אך ההסתה ביהודים לא פסקה והיו ממתנינים רק לשעת כושר שיפרצו הפרעות [...].³⁴⁷

346 ברוידס, אגדות, עמ' 147-151.

347 ברוידס, אגדות, עמ' 171-175.